

Il. 1 Chałupa jednotraktowa. Lukov, pow. Bardiów, Czechosłowacja.

Roman Reinfuss

ZE STUDIÓW NAD KULTURĄ LUDOWĄ ŁEMKOWSZCZYZNY PO OBU STRONACH KARPAT

W dotychczasowej literaturze etnograficznej zarówno starszej,¹ jak i współczesnej,² przyjmuje się, przy podziale górali ruskich (=ukraińskich) na pomniejsze grupy etnograficzne, istnienie ścisłych paraleli pomiędzy ludnością obydwu stoków Karpat. Odnosi się to tak do Huculów, jak i Bojków (Werchowińców), czy wreszcie Łemków, których siedziby ciągną się począwszy od Popradu po dolinę Osławy³ i Laborca⁴ na wschodzie.

Poglądy stwierdzające daleko idące pokrewieństwo kulturowe ludności odpowiadających sobie grup, rozdzielonych grzbietem karpackim, są niewątpliwie uzasadnione. Powstaniu tego rodzaju zespołów sprzyjały zarówno dzieje osadnictwa, w którym na plan pierwszy wybijał się udział elementów wołosko-ruskich, jak i liczne wzajemne kontakty, łączące, do II wojny światowej, ze sobą ludność ruską zamieszkującą po obydwu stronach Beskidu.

Niemniej jednak pamiętać należy i o tym, że odmiennie warunki rozwoju, wynikające z przynależności do różnych organizmów państwowych (a tym samym i gospodarczych), oraz sąsiedztwo z odmiennymi ugrupowaniami etnograficznymi (na północy z Polakami, na południu z ludnością słowacką) o innych językach i tradycji powodowało, że w kulturze tej samej grupy etnograficznej, zamieszkującej po obu stronach Karpat wytworzyły się z czasem dosyć poważne odrębności.

Tematem niniejszego szkicu jest próba analizy i porównania kultury ludowej Łemkowszczyzny północnej, leżącej w granicach Polski, z południową, która dawniej znajdowała się w obrębie państwa węgierskiego, zaś od końca I wojny światowej należy do Czechosłowacji.

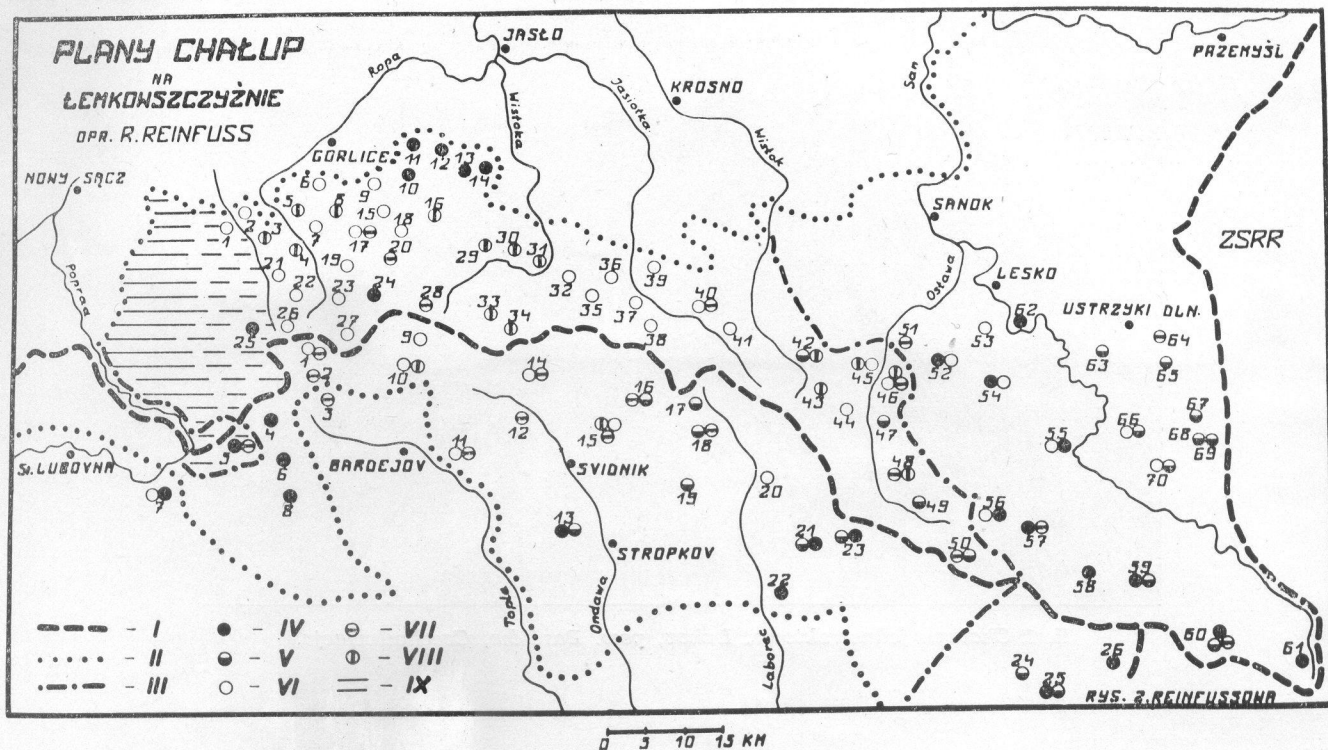
Podstawę tego opracowania prócz literatury stanowią przede wszystkim materiały pochodzące z własnych badań terenowych. Na Łemkowszczyźnie północnej prowadziłem je w drugiej połowie okresu międzywojennego i po zakończeniu II wojny światowej. Z Łemkowszczyzną południową zapoznałem się w czasie dwukrotnych wy-

jazdów naukowych do Czechosłowacji (w 1957 i 1964 r.), które dały mi możliwość przeprowadzenia badań w 26 miejscowościach rozrzuconych wzdłuż Karpat, od Popradu po granicę czechosłowacko-radziecką.

Dzięki uprzejmości Dyrekcji Instytutu Etnograficznego (Narodopisneho Ustavu Slovenskej Ak. Vied) miałem też możliwość skorzystać wtedy ze zgromadzonych w Bratysławie nie publikowanych materiałów archiwalnych, odnoszących się do ludowego stroju z okolic Bardiowa.

Pierwszym szczegółem, który uderza jako istotna różnica między obiema rozdzielonymi granicą polityczną częściami Łemkowszczyzny, jest zagadnienie samopoczucia ludności i jej stosunek do nazwy „Łemko”. Z badań prowadzonych na północnej Łemkowszczyźnie⁵ wiemy, że starą nazwą na określenie mieszkańców tej części Karpat była nazwa „Rusnak” lub „Ruśniak”, w miejsce której dopiero w 2. poł. ub. wieku zaczęto lansować lokalne przezwisko „Łemko”, oznaczające poprzednio mieszkańca pogranicza łemkowsko-bojkowskiego w powiecie sanockim. Rozpowszechniona przez prasę i literaturę nazwa przyjęła się na północnej Łemkowszczyźnie powszechnie. Wytworzył się nawet w związku z tym swoisty lokalny patriotyzm łemkowski, który powoduje, że Łemkowie z dużą pieczołowitością pielęgnują swoją gwarę i tradycje. Po drugiej, południowej stronie Karpat samopoczucie łemkowskie występuje w daleko słabszym nasileniu. Starzy uważają się tam w dalszym ciągu za Rusnaków, młodzi określają się mianem Ukraińców, zaś nazwy Łemko i Łemkowszczyzna, jakkolwiek znane, nie są tam dla ludności miejscowej tak bliskie i pełne emocjonalnej treści, jak to widzimy po stronie północnej.

Drugim szczegółem, który różni Łemkowszczyznę północną od południowej, jest sposób w jaki kształtuje się przebieg linii granicznej. Po stronie północnej linia graniczna, pominąwszy kilka wiosek o ludności mieszanej

Mapa 1. Plany chałup na Łemkowszczyźnie.

Legenda: I — granice państw, II — granica osadnictwa ukraińskiego, III — wschodnia i zachodnia granica Łemkowszczyzny, IV — chałupy jednotraktowe bez plewnika, V — chałupy jednotraktowe z plewnikiem, VI — chałupy półotraktowe bez plewnika, VII — chałupy półotraktowe z plewnikiem, VIII — chałupy półotraktowe z plewnikiem jednostronnym (tabl. I 23), IX — zagrody wielobudynkowe.

Miejscowości w Polsce: 1 Florynka, 2 Wawrzka, 3 Brunary Niżne, 4 Czarna, 5 Łosie, 6 Bielanka, 7 Kunkowa, 8 Leszczyny, 9 Ropica Rуска (Górna), 10 Wapienne, 11 Rozdziśle, 12 Bednarka, 13 Polusz, 14 Pielgrzymka, 15 Małastów, 16 Bartne, 17 Nowica, 18 Pętna, 19 Kwiatów, 20 Gładyszów, 21 Brunary Wyżne, 22 Czertyżne, 23 Hańczowa, 24 Regetów, 25 Mochnaczka, 26 Izby, 27 Wysowa, 28 Konieczna, 29 Świętłkowa Wielka,

30 Kolań, 31 Krempna, 32 Polany, 33 Grab, 34 Ożenna, 35 Olcho-wiec, 36 Mszana, 37 Tylawa, 38 Zyndranowa, 39 Zawadka Ry-manowska, 40 Daliowa, 41 Wola Niżna, 42 Wisłok Wielki, 43 Czystochorb, 44 Komańcza, 45 Rzepedź, 46 Turzańsk, 47 Pre-luki, 48 Smolik, 49 Wola Michowa, 50 Solinka, 51 Kulaszne, 52 Serednie Wielkie, 53 Dziurdiów, 54 Zernica Wyżna, 55 Terka, 56 Zubracze, 57 Krywe, 58 Wetlina, 59 Berehy Górne, 60 Woło-sate, 61 Sianki, 62 Zwierzyn, 63 Łobozew, 64 Jalo-we, 65 Ho-łowczyk, 66 Wydrne, 67 Czarne, 68 Lipie, 69 Michniowiec, 70 Skorodne.

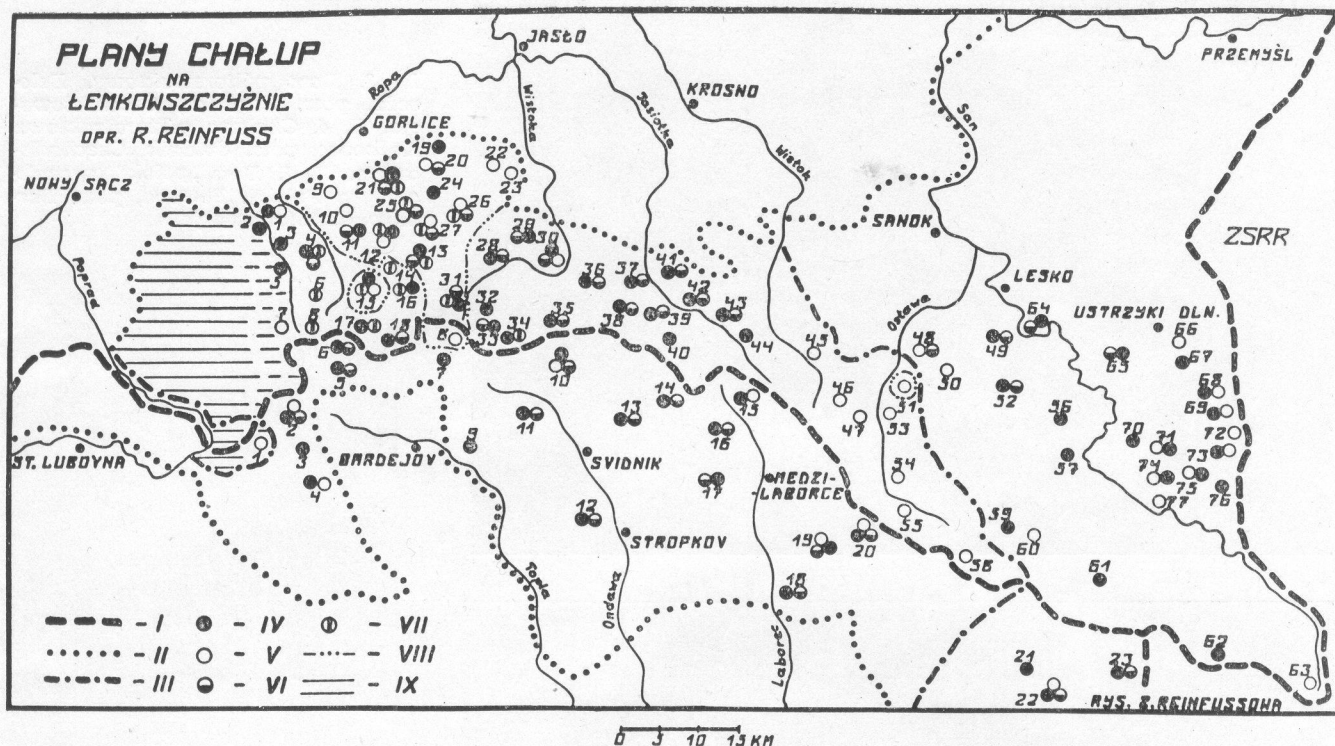
W Czechosłowacji: 1 Cigelka, 2 Petrova, 3 Gaboltov, 4 Sna-kov, 5 Obručné, 6 Lukov, 7 Lubotin, 8 Lvov, 9 Becherov, 10 Chmelova, 11 Beloveža, 12 Vyžni Orlik, 13 Saryski Stiavník, 14 Kečkovce, 15 Ladomirova, 16 Bodružal, 17 Certižne, 18 Velka Driečna, 19 Havaj, 20 Medzilaborce, 21 Vyrava, 22 Radvan Vyžny, 23 Olšinkov, 24 Topola, 25 Ulič-Kryve, 26 Nova Sedlica.

polskiej i ruskiej, zaznaczała się w terenie bardzo ostro. Zanotowana w roku 1849 przez Dyonizego Zubrzyckiego⁶ nie wykazała ona do momentu przesiedlenia Łemków po II wojnie światowej najmniejszych zmian w swoim przebiegu. Granica ta była absolutnie ustabilizowana. Natomiast na terenach południowych ma ona jedy-nie charakter przybliżony, mniej lub więcej umowny, gdyż w praktyce roztapia się ona w szerokim pasie te-renów przejściowych. Chwiejność słowacko-ruskiej gra-nicy narodowościowej podkreślają w swych pracach liczni autorzy,⁷ widoczna jest ona również w próbach ujęć kartograficznych, które, zestawione ze sobą, wy-kazują pewne różnice.⁸

Przyczyną tego stanu rzeczy jest po części słabe i niezupełnie wyklarowane poczucie narodowościowej przynależności miejscowej ludności (która raz podaje się za ruską lub ukraińską, kiedy indziej za słowacką),⁹ po części zaś postępujący od dawna proces asymilacji ludności ruskiej przez żywioł słowacki. Przykładem może być wieś Lubotin, położona na zachód od Bardiowa, dziś zesłowaczona bez reszty, której mieszkańcy za-chowali świadomość, że jeszcze koło połowy XIX w. była w tej wsi grecko-katolicka cerkiew, zaś ludność mówiła po „rusnacku”.

Przyczyną, która ułatwiała proces asymilacji „Rus-naków” na terenie Słowacji był brak postaw antagoni-stycznych między sąsiadującą ze sobą ludnością, podczas gdy po stronie polskiej tworzyły one barierę ogranicza-jącą w sposób wyraźny wzajemne kontakty.

Wsie Łemkowszczyzny zarówno północnej, jak i po-ludniowej, pominąwszy nieliczne osady wcześniej ist-niejące, powstały głównie w XV i XVI w. Zakładano je na tzw. prawie wołoskim, dostosowanym do paster-skiego trybu gospodarki osadników, ale układ gruntów i ich podział między osadników odbywał się według wzorów stosowanych w czasach kolonizacji na prawie niemieckim. Między obu częściami Łemkowszczyzny wi-doczne są w tej dziedzinie pewne różnice. Jeśli można coś powiedzieć na temat układu gruntowego wsi na podstawie samego tylko wywiadu, bez analizy map ka-tastralnych, to wydaje się, że na Łemkowszczyźnie po-ludniowej dominującym (o ile nie wyłącznym) typem układów gruntowych jest układ niwowy regularny, w którym działki w niwach przyległych do niwy bu-dowlanej nawiązują do zagród swych właścicieli (Gelän-geflur). Natomiast na Łemkowszczyźnie północnej opisa-na tu forma występuje głównie w części zachodniej (Łemkowszczyzna sądecka i część gorlickiej)¹⁰, zaś dalej na wschód, a więc we wschodniej części powiatu gorlickiego, w Jasielskiem, Krośnieńskim i Sanockiem zde-cydowaną przewagę mają układy łańów leśnych (Wald-hufendorf). Warunki fizjograficzne (brak wysokich gór z rozległymi halami naturalnymi czy sztucznymi pola-nami) spowodowały, że Łemkowie zarówno po połud-niowej, jak i północnej stronie Karpat, stosunkowo wcześniej zaczęli ograniczać hodowlę owiec na rzecz bardziej opłacalnej hodowli wołów i gospodarki rolnej. Wspólny wypas owiec pod opieką baców zachował się

Mapa 2. Plany chałup na Łemkowszczyźnie.

Legenda: I — granice państw, II — granice osadnictwa ukraińskiego, III — wschodnia i zachodnia granica Łemkowszczyzny, IV — zagroda jednobudynkowa z boiskiem przy końcu części gospodarczej, V — zagroda jednobudynkowa ze stajnią na końcu części gospodarczej, VI — wrota boiska wypuszczone przed zab chałupy, VII — „pryczyna” łącząca sień z boiskiem, VIII — zasięg występowania chałup z boiskiem zamiast sieni, IX — zagrody wielobudynkowe.

Miejscowości w Polsce: 1 Wawrzka, 2 Florynka, 3 Brunary Wyżne, 4 Czarna, 5 Snielnica, 6 Czertyżne, 7 Mochnaczka Niżna, 8 Izby, 9 Bielanka, 10 Leszczyny, 11 Kunkowa, 12 Nowica, 13 Gładyszów, 14 Kwiatów, 15 Hańczowa, 16 Regetów, 17 Wysowa, 18 Blechnarka, 19 Rozdziele, 20 Wapienne, 21 Ropica Rуска, 22 Kłopotnica, 23 Pielgrzymka, 24 Przegonina, 25 Małastów, 26 Bartne, 27 Pętna, 28 Świątkowa Wielka, 29 Ko-

tań, 30 Krempana, 31 Konieczna, 32 Wyszowatka, 33 Grab, 34 Ożenna, 35 Ciechania, 36 Polany, 37 Mszana, 38 Olchowiec, 39 Tylawa, 40 Zyndranowa, 41 Zawadka Rymanowska, 42 Daliowa, 43 Posada Jaślińska, 44 Wola Niżna, 45 Wiśnok Wielki, 46 Czystochorb, 47 Komańcza, 48 Kulaszne, 49 Dziurndziów, 50 Turzańsk, 51 Średnie Wielkie, 52 Żyrnica Wyżna, 53 Freliki, 54 Smolnik, 55 Wola Michowa, 56 Rybie, 57 Tenka, 58 Solinka, 59 Cisna, 60 Przysłop, 61 Wetlina, 62 Wołosate, 63 Sianki, 64 Zwierzyn, 65 Łobozew, 66 Jasień, 67 Hoszów, 68 Rabe, 69 Czarna, 70 Wydrne, 71 Polana, 72 Michniowiec, 73 Lipie, 74 Rosochate, 75 Skorodne, 76 Lutowska, 77 Chmiel.

W Czechosłowacji: 1 Obručné, 2 Snakov, 3 Lukov, 4 Lvov, 5 Petrova, 6 Cigelka, 7 Chmelova, 8 Becherov, 9 Beloveža, 10 Kečkovce, 11 Vyžni Orlik, 12 Saryski Staviak, 13 Ladomirova, 14 Bodružal, 15 Certižne, 16 Velka Driečna, 17 Havaj, 18 Radvan Vyžni, 19 Vyrava, 20 Olšinkov, 21 Popova, 22 Ulič-Kryve, 23 Nova Sedlica.

Il. 2. Stary dom jednotraktowy. Olšinkov, pow. Medzilaborce, Czechosłowacja.

Il. 3. Dom półtoratraktowy. Beloveža, pow. Bardiów, Czechosłowacja. Il. 4. Chałupa półtoratraktowa. Kečkovce, pow. Svidník, Czechosłowacja. Il. 5. Dom „polok” (przeniesiony z Polski). Petrova, pow. Bardiów, Czechosłowacja.

3

4

do ostatniej wojny jedynie w zachodniej części Łemkowszczyzny. Po polskiej stronie wypas owiec tego typu utrzymał się do II wojny światowej w paśmie Jaworzyny Krynickiej i w przygranicznej wsi Dubne, zaś po stronie południowej w okolicy Čirča. Na pozostałych terenach Łemkowszczyzny o wypasie szalańskim zachowała się już tylko tu i ówdzie niezbyt wyraźna tradycja (Olchowiec i Zawadka Rymanowska w pow. Krosno, Olśinkov — pow. Medzilaborce). Na terenach Łemkowszczyzny północnej stosowany był szeroko indywidualny wypas owiec, gdzie więksi właściciele posiadali własne koszary. Podobna forma znana była również po południowej stronie Beskidu (Becherov, Velka Driečna). Gdy pogłowie owiec zmniejszyło się znacznie (okres I wojny światowej i późniejszy) na Łemkowszczyźnie północnej zaczęto stosować wypas owiec wraz z bydłem rogatym, budując dla nich letnie stajnie sezonowe¹¹. Po stronie południowej rozpowszechniony był natomiast wypas owiec na wspólnych pastwiskach pod opieką jednego lub dwu gromadzkich „juhasów” (czasami funkcję tę spełniali Cyganie), którzy 2 razy dziennie wypędzali owce na paszę ze wsi (Hervartov, Nižni Tvarožec, Lubotin, Obručné, Chmelov, Beloveža, Lvov, Kečkovce). W związku z wypasem owiec rozpowszechniony był na Łemkowszczyźnie zwyczaj, że na pastwiskach położonych powyżej pól uprawnych pasło

się po jednej tylko stronie wsi, która wówczas nazywała się „tołoka”, natomiast pastwiska po stronie przeciwnej użytkowane były jako łąki kośne lub pod uprawę i nosiły nazwę „caryna” (od rumuńskiego wyrazu *cark* — zagroda). Caryna i tołoka zmieniały się wzajemnie co roku. Instytucja caryny i tołoki znana powszechnie na całej północnej Łemkowszczyźnie (i przyległej Bojkowszczyźnie) występowała również u Łemków południowych. W znaczeniu poprzednio podanym (lub podobnym) pojęcia te znane są mieszkańcom wielu tamtejszych wsi. Notowałem je zarówno we wsiach położonych w pobliżu granicy polskiej (Kečkovce, Chmelova, Becherov, Olśinkov, Vyrava, Velka Driečna, Havaj, Vyš. Radvaň). Jedynie w paru wioskach zakarpackiej Łemkowszczyzny wyraz „caryna” nie jest znany (Lvov, Šariš, Štiavnik)¹², co wiąże się prawdopodobnie z wcześniejszym zarzuceniem hodowli owiec (Ladomirová).

Z pobieżnych badań, jakie zostały przeprowadzone, wydaje się, że na terenach południowej Łemkowszczyzny, biorąc ogólnie, zanik względnie ograniczenie hodowli owiec na rzecz uprawy roli nastąpiły wcześniej niż po stronie północnej, czemu sprzyjały też niewątpliwie warunki klimatyczne korzystniejsze dla rolnictwa na południowych stokach Karpat.

Wieś łemkowska zarówno po jednej, jak i po drugiej stronie Beskidu, ma z reguły charakter łańcuchówki,

z tym że we wsiach niwowych typu Gelängeflur łańcuch zabudowy jest krótszy, nie przecina bowiem całego arealu należącego do wsi i jest bardziej zwarty, zaś po północnej stronie Karpat we wsiach o układzie łańców leśnych zabudowa ta jest znacznie luźniejsza i wydłużona.

Poza Beskidem Krynickim i przyległymi wsiami po stronie czeskosłowackiej (Obručné, Ruská Vola), gdzie przeważają zagrody typu wielobudynkowego, na całej Łemkowszczyźnie (jak i na przyległych obszarach Bojkowszczyzny) typowa jest wydłużona forma zagrody jednobudynkowej, składającej się z części mieszkalnej i pomieszczeń gospodarczych zlokalizowanych pod jednym wspólnym dachem (mapa I).

Trudno byłoby dziś odtworzyć dzieje rozwoju wspomnianej tu zagrody jednobudynkowej. Notowane tu i ówdzie przykłady budownictwa prymitywnego, stanowiącego własność biedoty wiejskiej, pozwalają przypuszczać, że formą wyjściową był budynek składający się z izby i sieni (tabl. I, 1), która pełniła funkcję pomieszczenia dość wszechstronnie wykorzystywanego dla celów gospodarczych, przekształcając się w boisko zaopatrzone w szerokie wrota wjazdowe i klepisko do młócenia zboża (tabl. I,2). Na Łemkowszczyźnie północnej nawet w budynkach o bardziej rozbudowanym planie spotykamy, zwłaszcza w części zachodniej, dosyć często pomieszczenia spełniające równocześnie funkcję sieni i boiska (np. w pow. gorlickim: Bartne, Ropica Górna, Nowica, Bielanka — mapa 2/VIII, tabl. I,3). U Łemków południowych tego rodzaju przykłady występują bardzo rzadko. Jeden taki dom zanotowałem w Becherowie (tabl. I,4), gdzie ponadto znajdują się chałupy mające szerokie wrota wjazdowe do sieni, niezależne od znajdującego się obok osobnego boiska (tabl. I,6), co pozwala przypuszczać, że mamy do czynienia z formą przejściową, ilustrującą sposób wyodrębnienia się sieni z dawnego boiska.

Rozwój budynku złożonego z izby (zwanej tu „chyża”) i sieni („siny”) względnie boiska („boisko”) nastąpił wówczas gdy jako trzecie pomieszczenie przybyła stajnia („stajnia” — u Łemków południowych też czasem „masztal” lub „masztalnia”), stanowiąca pomieszczenie na

krowy i woły, a w nowszych czasach również na konia. Stajnie budowano po drugiej stronie sieni (tabl. I,7) lub boiska (tabl. I,3,4). W pierwszym przypadku, gdy do budynku złożonego z izby, sieni i stajni przybyło boisko, dobudowywano je za stajnią na końcu części gospodarczej (tabl. I,8), zaś w dalszym jej rozwoju dostawiano za nim wozownię, szopę czy chlew (tabl. I,9). Jeśli sień używana była jako boisko a następnie wyodrębniła się z niego (czego przykładem są budynki w Becherowie — tabl. I,6), wówczas boisko pozostaje pośrodku budynku przylegając do sieni, stajnia zaś dobudowana zostaje przy końcu części gospodarczej (tabl. I,10). W opisywanych budynkach jednotraktowych, zawierających pod jednym dachem część mieszkalną i gospodarczą, wykształciły się dwie odmiany: jedna z boiskiem przylegającym do sieni, druga zaś ze stajnią (mapa II). Z dwóch wymienionych tu odmian częściej występuje odmiana z boiskiem przylegającym do sieni, co wskazywałoby na to, że bardziej rozpowszechnioną formą wyjściową była pierwotnie chałupa złożona z izby i boiska (tabl. I,2). W obydwu wypadkach dalszy rozwój planu idzie w kierunku dobudowy komory, która w budynkach jednotraktowych wchodzi między boisko lub stajnię a sień (tabl. I,11) i często zamienia się w drugą izbę mieszkalną. Czasem zdarza się jednak, że drugą izbę budują w amfiladzie w przedłużeniu izby pierwszej (tabl. I,12).

Opisane tu budynki jednotraktowe rozpowszechnione są przede wszystkim na terenie Łemkowszczyzny południowej (il. 1,2), gdzie w przeważnej ilości badanych wsi stanowią typ dominujący względnie jedyny (mapa I). Na Łemkowszczyźnie północnej należą one do rzadkich wyjątków (np. Kłopotnica, Regetów Niżny, Rozdziele). W większej masie występują one dopiero na terenach sąsiednich, a mianowicie u polskich Pogórzan w północno-wschodniej części powiatu gorlickiego i na zachodniej Bojkowszczyźnie (np. w Cisnej — mapa 2).

Dla Łemkowszczyzny północnej charakterystyczne są natomiast zagrody jednobudynkowe o planie półtraktu w części mieszkalnej, złożonego z izby oraz przylegającej do niej równolegle komory (tabl. I,14), z wejściem od sieni. Komora ta zamienia się z czasem w

5

mieszkalny alkierz („wankir”) otrzymując normalne okno oraz drzwi wiodące z izby (tabl. I,15). Często sień bywa w takich wypadkach skrócona a w jej tylnej części, odciętej ścianą poprzeczną, urządza się komorę (tabl. I,15). Zagrody z układem półtoratraktowym w części mieszkalnej występują, jeśli idzie o część gospodarczą, w tych samych dwóch odmianach, co opisane poprzednio chałupy jednoraktowe, to znaczy, że w części gospodarczej boisko występuje bądź w sąsiedztwie sieni (tabl. I,6), bądź na końcu budynku (tabl. I,14–16). Geneza podziału części mieszkalnej w chałupie łemkowskiej na izbę i przylegającą do niej komorę względnie alkierz nie jest łatwa do wyjaśnienia. Fakt, że obszar występowania tej formy na Łemkowszczyźnie, zarówno od południa, jak i północy (Pogórze gorlickie) i wschodu (Bojkowszczyzna), otaczają tereny występowania chałup jednoraktowych, jak również reliktowe występowanie chałup jednoraktowych na terenie północnej Łemkowszczyzny wskazywałby, że mamy tu do czynienia ze zjawiskiem młodszym. Prawdopodobny jest pogląd Jerzego Czajkowskiego, który przypuszcza, że oddziaływały tu wzory z północno-wschodniego Pogórza (pow. Jasło, Krosno), gdzie półtoratrakt w części mieszkalnej jest formą szeroko rozpowszechnioną¹³. Jak widać z analizy mapy (mapa 1) chałupa z półtoratraktem w części mieszkalnej dotarła też na pograniczne tereny Łemkowszczyzny południowej w okolice Bardiowa (il. 3) i Svidnika (il. 4).

8

6

7

Il. 6. Chałupa łemkowska z podcieniem słupowym. Daliowa, pow. Sanok. Il. 7. Nowszy dom murywany. Kečkovce, pow. Svidník, Czechosłowacja. Il. 8. Sypanec (špichlerz). Obručné, pow. Sabinov, Czechosłowacja. Il. 9. Malowana chałupa. Smolnik, pow. Sanok.

9

Interesującym elementem występującym w budownictwie Lemkowszczyzny jest wydłużone pomieszczenie na plewy, czyli „plewnik” („pelewen”), który powstaje przez zabudowę przestrzeni zawartej pod szerokim okapem dachu przy pomocy prowizorycznej ścianki wykonanej z desek, a czasem (na Lemkowszczyźnie południowej) również plecionej z chrustu. Plewnik biegnie wzdłuż całej ściany tylnej lub jej części (tabl. I,17–19,21), niekiedy zachodzi również i na ściany boczne (tabl. I,20). Zwykle ma on bezpośrednie połączenie z boiskiem. Na Lemkowszczyźnie południowej, za wyjątkiem paru wsi położonych na zachód od Bardiowa (Lvov, Lukov, Snakov) występowanie opisywanych tu plewników jest zjawiskiem powszechnym (mapa 1). Po stronie północnej Beskidu tego rodzaju obudowy budynku prowizorycznymi ściankami występują przede wszystkim na Lemkowszczyźnie gorlickiej (Gładyszów – tabl. I,19, Konieczna – tabl. I,20 i in.) i krośnieńskiej w okolicy Jaślik (Dalejowa – tabl. I,21) oraz na przyległej od wschodu Bojkowszczyźnie, szczególnie na zachód od Sanu. Częściej natomiast zdarza się, że plewnik wtapia się w plan zrębu chałupy, stanowiąc pomieszczenie o ścianach budowanych z belek tworzących jednostronne (tabl. I,23) lub dwustronne (tabl. I,24) odgałęzienie tylnej części boiska. Na Lemkowszczyźnie południowej, gdzie zachodziła pewna trudność w zdobyciu odpowiedniego materiału budowlanego, takie konstrukcyjne stopienie się plewnika ze zrębem budynku zachodzi rzadziej. Przykładem są stare domy Cigelki i Petrovej, tzw. poloki (il. 5), które jednak przed I wojną światową zostały zakupione i przeniesione przez granicę z sąsiednich wsi północnej Lemkowszczyzny.

Geneza plewników znajduje swoje wyjaśnienie w warunkach klimatycznych i gospodarczych. W formie prymitywnej stanowią one osłonę ścian chałupy głównie od strony północnej przed wiatrami i śniegiem, a także podręczny schowek na plewy, ściółkę i paszę, której

przechowywanie w odpowiedniej ilości było niezbędne na terenach o intensywnej hodowli, zaś w formie rozwiniętej weszły one w plan zrębu chałupy, spełniając nadal swe funkcje magazynowe.

Prócz szeregu analogii, które widoczne są w rozwoju planu chałupy lemkowej po obydwu stronach Beskidów, występują również pewne różnice. Wymienić tu należy przede wszystkim tzw. pryczynę, tj. wąski korytarzyk, łączący sieni z boiskiem, biegnący wzdłuż ściany frontowej stajni (tabl. I,19). Forma ta rozpowszechniona na Lemkowszczyźnie gorlickiej nie przeszła o ile mi wiadomo na drugą stronę Karpat, mimo że po polskiej stronie sięga do wsi nadgranicznych (mapa 2,VII). Na Lemkowszczyźnie południowej zdarzają się natomiast chałupy z podcieniem słupowym biegnącym wzdłuż ściany frontowej, a czasem i szczytowej (tabl. I,27) lub tylko szczytowej (tabl. I,28), które nie mają odpowiednika po stronie północnej. Być może echem tych wzorów są spotykane w okolicy Jaślik krótkie wypuszczone przed sienią i stajnią podcienie wsparte na dwu, trzech (tabl. I,21, il. 6) lub jednym tylko słupie.

Jako materiał budowlany po obu stronach Karpat stosowane było w przeszłości drewno, przy czym po polskiej stronie, obfitującej w lasy szpilkowe, dominującą rolę w budownictwie stanowiła sosna lub jodła, zaś po stronie południowej o przewadze lasów liściastych zręby chałup wiązane na węgiel (stare na obłap, nowsze na rybi ogon) budowane były przeważnie z drewna bukowego (Kečkovce, Havaj, Velka Driečna), a czasem nawet brzoźowego (Ulič-Kryvé) lub olchowego. Jedynie zamożniejsi, których stać było na zakup i przywóz budulca z odleglejszych stron, budowali do I wojny światowej swe domy w całości z bali sosnowych kupowanych często po północnej stronie Karpat (Obručné, Becherov, Čertizné, Olšinkov). Kupowali tam również sosnowe gonty zw. tu szyndle (Becherov). Czasem z zagranicy sprowadzano również cieśli do budowy domów

10

11

(Obručné, Kečkovce, Velká Driečna), a nawet, jak wiemy, całe gotowe domy (Cigelka, Petrova, Ruská Vola, Frička, Gaboltov). Podanie mówi, że także cerkiew drewniana stojąca do dziś w Lukove przeniesiona została „z Galicji”. Tam gdzie zręby chałup wykonane są z buka czy innych drzew liściastych, tragarze powały oraz krokwiowa konstrukcja dachu jest z sosny lub jodły.

Zarówno na Łemkowszczyźnie południowej, jak i północnej (z wyjątkiem Łemkowszczyzny krynickiej), powszechna jest konstrukcja dachu, w której krokwie opierają się na płatwi położonej równo ze zrębem, natomiast wystający na ok. 1 m okap dachowy obiegający budynek dookoła — na dodatkowych krokiewkach, spoczywających dolnymi swymi końcami na płatwce leżącej na końcach tragarzy wypuszczonych przed zrab (tabl. II, 1–4). Terminologia wymienionych tu elementów konstrukcyjnych dachu wykazuje dość znaczne różnicowanie (tabl. II, 1–4)¹⁴. Jak wynika z informacji zebranych przeze mnie w latach międzywojennych, analogiczna konstrukcja więźby dachowej występowała dawniej również na Łemkowszczyźnie krynickiej, została tam jednak zaniechana, ponieważ śnieg gromadzący się w załomie na górnej krawędzi okapu powodował gnienie pokrycia gontowego (Milik).

Pierwotną formą dachu na całym omawianym tu terenie był dach 4-spadowy kryty w schodki poszyciem słomianym. Dachy tego rodzaju utrzymują się po dzień dzisiejszy na starszych budynkach Łemkowszczyzny południowej (il. 3, 4). Formę nowszą stanowią dachy przyczółkowe (il. 1). Na Łemkowszczyźnie północnej w ciągu ostatniego stulecia wyparły one niemal całkowicie starsze 4-spadowe, na południe zaś od Karpat występują obok nich. Równolegle z nowszą formą dachu znalazł zastosowanie gont (na Łemkowszczyźnie południowej także bukowy), używany do pokrywania dolnych krawędzi dachu i okapów bocznych. Jedynie w zachodniej części Łemkowszczyzny północnej (powiat sądecki) wyparł on całkowicie poszycie słomiane. Szczytowe ściany dachu przyczółkowego obite są deskami (wyjątkowo układane w sposób dekoracyjny np. w jodelkę) lub gontami.

Zdobnictwo starych chałup łemkowskich było bardzo ubogie. Na Łemkowszczyźnie krynickiej i w zachodniej części gorlickiej zdarzały się niekiedy odrzwia o górnym wykroju owalnym zaopatrzone w narożnikach w pięknie profilowane i kółkowane zastrzały. Poza tym jedyną dekoracją zrębu były malatury wykonane wapnem lub farbami. Na terenie Łemkowszczyzny południowej bardzo rozpowszechnione było bielienie wapnem całego zrębu lub tylko części mieszkalnej (il. 2–4). Po stronie północnej zróżnicowanie malatur było znacznie większe, prócz bielienia zrębów w części mieszkalnej, spotykanego w niektórych wsiach łemkowskich powiatu gorlickiego, występują dekoracyjne malatury wykonane wapnem na drzwiach i wrotach boisk (Gorlickie)¹⁵. W środkowej części Łemkowszczyzny (pow. jasielski i krośnieński) powszechny jest zwyczaj bielienia szpar między belkami zrębu, zaś we wschodniej (pow. sanocki) występuje bogata pod względem kolorystycznym dekoracja, gdzie na czerwono-brązowym tle, uzyskanym ze sproszkowanej palonej gliny, znajdują się białe pasy w szparach między belkami oraz geometryczne lub roślinne motywy malowane wapnem. Dookoła drzwi i okien robiono tam (Smolnik) barwne obramienia okien wykonane zwykle zieloną lub niebieską farbą a na niej układy pasowe z drobnych elementów roślinnych (il. 9)¹⁶. Zróżnicowane malatury znane na Łemkowszczyźnie północnej nie mają swych odpowiedników po południowej stronie Karpat. Jedyne przykłady zbieżności w zakresie dekoracji zrębu stanowią malatury w postaci pionowych szeregów kropek, wykonanych wapnem, znajdujące się po polskiej stronie w nadgranicznych wsiach Leluchowie i Dubnem koło Muszyny, a po czeskosłowackiej w Obručnem, Ruskiej Voli i Fričce. Wioski te wykazujące wiele analogii zarówno w zakresie budownictwa, jak i stroju, były przez okolicznych Łemków spod Krynicy określane mianem Wenhrinów lub Wenhrinców.

Porównując tradycyjne formy budownictwa, występujące na terenie Łemkowszczyzny po obu stronach Karpat, należy stwierdzić szereg istotnych analogii, które dotyczą tak typu zagrody (jednobudynkowej), jak i jej

Il. 10. Cerkiew łemkowska. Kwiaton, pow. Gorlice. Il. 11. Fragment krzyża przydrożnego. Saryski Stawnik, pow. Giraltove, Czechosłowacja.

Tablica I. Schematyczne plany chałup łemkowskich.

Legenda: I — izba, S — sieni, K — komora, A — alkierz, St — stajnia, B — boisko, Sd — stodoła, Pl — plewnik, P — podcienie, Sz — szopa.

Miejscowości: 1 Sedlica Nova, 2 Bednarka, 3 Bielanka, 4 Becherov, 5 Turzańsk, 6 Becherov, 7 Lubotin, 8 Lvov, 9 Lukov, 10 Olśinkov, 11 Saryski Stawnik, 12 Lvov, 13 Lukov, 14 Tylawa, 15 Polany, 16 Olchowice, 17 Velka Driechna, 18 Havaj, 19 Gładyszów, 20 Konieczna, 21 Daliowa, 22 Wisłok Wielki, 23 Smolnik koło Baligródu pow. Sanok, 24 Petrova, 25 Nowica, 26 Ladomirova, 27 Velka Driechna.

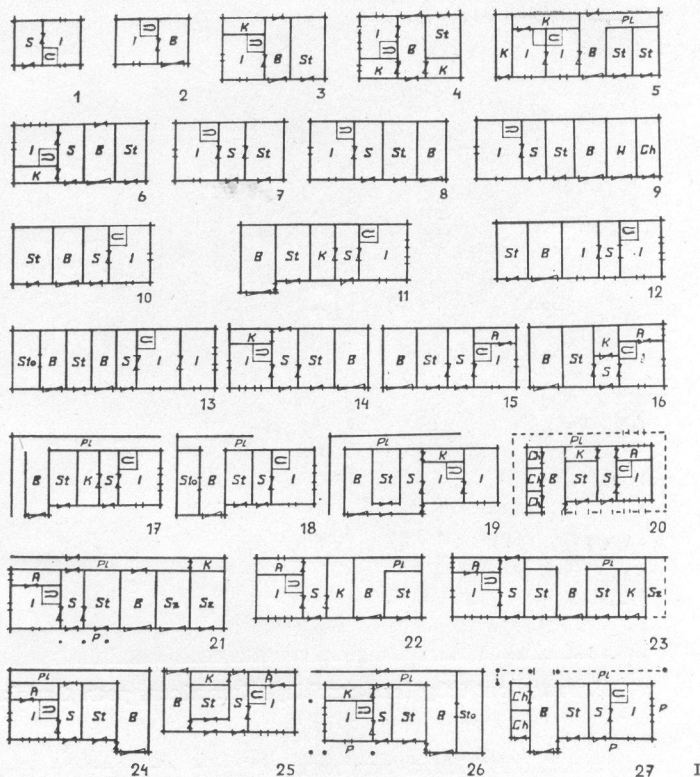
Tablica II.

1—4 konstrukcje okapów dachowych. 1 — Vyrava (a — winici, b — hriadka, c — nohy, d — oklep, e — ostrysznyk). 2 — Velka Driechna (a — płatow, b — oszczep, c — wypust, d — rohy, e — ostrysznyk, f — prypustnica). 3 — Daliowa (a — płatow, b — krachulec, c — krikwa, d — prypustnica, e — okraniec). 4 — Karlików (a — płatow, b — okrent, c — krikwa, d — prypustnica, e — lastyr). 5 — piec kuchenny — Vyzni Orlík (a — ikobyłka, b — ciwka, d — szparchet). 6 — ślipyj komin — Velka Driechna (a — przekrój poprzeczny, b — przekrój podłużny). 7 — rozmieszczenie sprzętów w izbie, a — Kečkovec, b — Havaj (L — ława, Łó — łóżko, S — stół, K — kredens, Sz — szafa). 8 — ława do spania, tzw. roztihačka, Certizne. 9 — prymitywne łóżko, Olśinkov, 11 — skrzynia barwnie malowana przez stolarza z Muszyny, Obruńe.

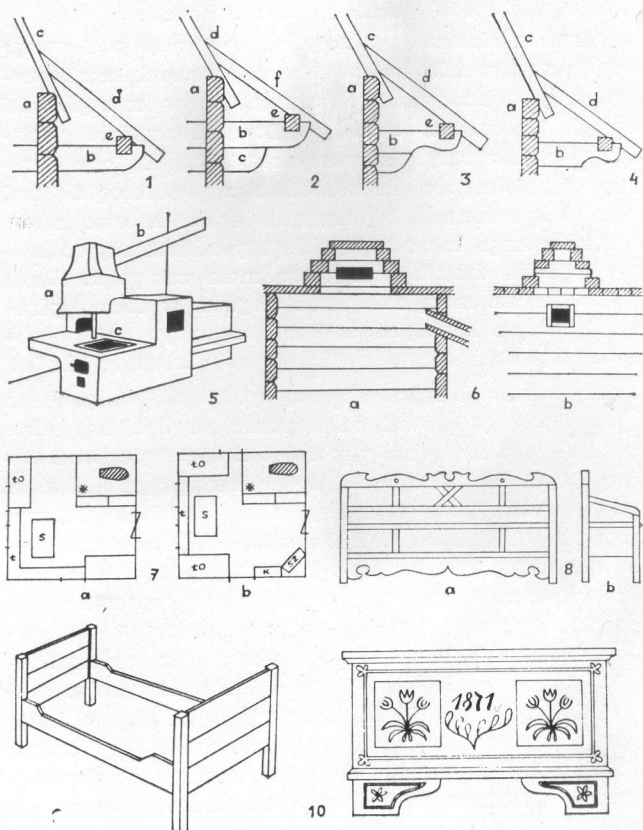
wewnętrzny rozplanowania (widoczne przede wszystkim w budynkach jednotraktowych) czy szczegółów konstrukcyjnych (wieżba dachowa). Szybszy rozwój budownictwa daje się zauważyć jednak po północnej stronie Karpat, gdzie rozpowszechniła się forma chałupy półtraktowej, nakrytej dachem przyczółkowym, ekspandująca w tej postaci na pograniczne obszary Łemkowszczyzny południowej (Cigelka, Petrova, Becherov).

W nowszych czasach sytuacja uległa zasadniczej zmianie. Widoczne to jest szczególnie na terenach wschodnich, które w okresie I i II wojny światowej zostały skutkiem działań wojennych silnie zniszczone. Po stronie północnej odbudowa tych wsi, po I wojnie światowej, odbywała się w duchu budownictwa tradycyjnego, po stronie południowej natomiast zastosowano materiały ogniotrwałe (cegła niepalona i palona), pojawiły się nowe nie spotykane tu poprzednio formy, np. z podcieniami narożnymi (Nova Sedlica, Zboj) czy z podcieniami wzdłużnymi wspartymi na masywnych słupach (Vyrava i in. — il. 7). Domy są tu z reguły tynkowane, czasem barwnie malowane dużymi płaszczyznami i zdobione plastycznymi dekoracjami wykonanymi w tynku w postaci luźno rozmieszczonych na zrębie akcentów, najczęściej roślinnych.

Jak wspomniano poprzednio, dla całej Łemkowszczyzny (z wyjątkiem okolic Krynicy) charakterystyczna jest zagroda typu jednobudynkowego, łącząca pod wspólnym dachem część mieszkalną i gospodarczą. Jako wolno stojące budynki gospodarcze występują najczęściej spichrze i piwnice. Na Łemkowszczyźnie południowej rozpowszechniona jest forma „sypańca” (spichlerza) zrębowego o slegowym sklepieniu beczkowym, ułożonym z belek i ścianach nabitych z zewnątrz kołkami, na których trzyma się gruba warstwa polepy z gliny mieszanej z sieżką. Dachy tych siasieków w części zachodniej (okolice Bardiova) są gontowe, dwuspadowe (il. 8), luźno położone na budynku, tak że w razie pożaru można je łatwo ściągać przy pomocy osęka. W części wschodniej kryją je wysoką czapą czterospadowego dachu (okolice Svidnika, Beloveży). Niekiedy mają one od frontu podcień słupowy (Snakov, Frička).

Opisana tu forma spichlerza ze sklepioną, slegową konstrukcją powały występuje po południowej stronie Beskidu na całej zachodniej i środkowej Łemkowszczyźnie, sięgając poza Svidnik, z tym że w części wschodniej zręby ich nie są polepiane gliną. Na terenie Łemkowszczyzny północnej klasyczne formy opisywanych tu sypańców z polepą na ścianach zdarzały się jedynie we wsiach nadgranicznych (Konieczna, Blechnarka, Wysowa, Muszynka, Leluchów, Dubne), bez polepy glinianej objęły wsie Łemkowszczyzny nadpopradzkiej (Andrzejów-

Il. 12. Fragment izby lemkowej. Komańcza, pow. Sanok.

ka, Milik, Złockie), a nawet wyjątkowo przedostały się dalej ku północy do wsi polskich (Przysietnica)¹⁷. Poza tym terenem występują one, jak wiadomo, u nas na obszarze polskiego Spisza (Kacwin i in.) oraz w okolicach Raciborza na Śląsku¹⁸. Wszędzie jako wyraz wpływów przedostających się z Zakarpacia.

Na Łemkowszczyźnie północnej występują spichrze zrębowe, często zbudowane na murowanej z kamienia piwnicy. Zrąb nakryty jest płaskim stropem, leżącym na tragarzach i dachem krokwiowym, dwu- lub czterospadowym, niekiedy z wysuniętym podcieniem podpartym na słupach. Te ostatnie spotyka się po północnej stronie Beskidu w zachodniej i środkowej części Łemkowszczyzny, podczas gdy po południowej na Łemkowszczyźnie wschodniej (okolice Medzilaboriec).

Ostatnim elementem, który należy wziąć pod uwagę przy porównywaniu budownictwa obu części Łemkowszczyzny, jest budownictwo sakralne a w szczególności cerkwie drewniane, które na Łemkowszczyźnie posiadają wyraźnie skryształizowany swój styl. Są one z reguły trójdzielne, złożone z babińca, z wznoszącą się nad nim wieżą z izbicą i kopułą, prawie kwadratowej nawy i prostokątnego lub oktogonálnego prezbiterium, do którego z boku dobudowana bywa mała zakrystia. Nawa i prezbiterium mają sklepienia slegowe w formie piramidy, nakryte łamanymi dachami brogowymi, zakończonymi kopułami często rozdzielonymi latarnią (il. 10).

Na terenie Łemkowszczyzny północnej opisany tu typ cerkwi występował od Popradu po Jasiołkę, gdzie najdalej wysuniętą na wschód cerkwią typu lemковского była nie istniejąca już dziś cerkiew w Lipowcu. Dalej na wschód, a w szczególności w dolinie Osławy, spotykało się już cerkwie bezwieżowe (Komańcza, Turzańsk, Rzepedź), stanowiące jak gdyby przejście do typu bojkowskiego, który w formie czystej reprezentowała spalona w czasie II wojny światowej cerkiew w Smerku. Po stronie południowej cerkwie typu lemковского sięgały znacznie dalej na wschód, przekraczając granice etnograficzne Łemkowszczyzny¹⁹. Obiekty o bryle typowo lemkowej spotykamy nie tylko w dorzeczu górnego Użu (Kostrina, Sola)²⁰, ale również w dorzeczu średniej Łatorzycy koło Svaljavy (Ploske, Obava) czy

Mukaczewa (Hlynanec, Šelestov, Medvedovce)²¹, z tym że po stronie południowej Beskidu, szczególnie zaś w części wschodniej, częstym elementem architektonicznym jest podcień frontowy lub soboty²², których nie mamy na Łemkowszczyźnie północnej.

Wnętrze izby lemkowej po obu stronach Karpat posiadało układ identyczny. W kącie po lewej lub po prawej stronie od wejścia z sieni znajdował się potężny piec, pierwotnie kurny, w nowszych czasach zaopatrzone w kapę odprowadzającą dym do sieni na strych lub, co jest formą młodszą, do komina wywiedzionego ponad dach²³. Na Łemkowszczyźnie północnej kurne izby zachowały się wyjątkowo po dzień dzisiejszy (Pielgrzymka), na południu zaś zanotowałem taki piec w Novej Sedlicy, leżącej już na terenie tzw. Werchowiny, odpowiadającej pod względem kulturowym grupie bojkowskiej. W konstrukcji urządzeń ogniowych zachodzą pewne różnice w sposobie formowania kapy do odprowadzenia dymu oraz zabezpieczania wylotu przewodu wentylacyjnego umieszczonego na strychu. Na Łemkowszczyźnie północnej kapa nad piecem posiada najczęściej kształt ostrosłupa ściętego o podstawie kwadratowej, ozdobionego przy krawędziach wystającymi gzymsami, na południu natomiast, szczególnie w części wschodniej (na południe od Svidnika i Medzilaborzec), kapa czyli jak ją tam określają „kobyłka” posiada raczej formę zbliżoną do graniastosłupa lub dwu graniastosłupów, z których dolny ma podstawę zbliżoną do kwadratu a górny (mniejszy) do kwadratu o ściętych krawędziach (tabl. II,5). Z górnej części kobyłki wyprowadzona jest tak zwana ciwka, graniasta rura zbita z 4 desek, odprowadzająca dym do sieni, a stamtąd przez tzw. slipyj komin na strych. Ślepy komin stanowi obudowę wyciętego w powale sieni otworu wentylacyjnego (ok. 100 X 70 cm), mającą na celu ochronę strychu przed niebezpieczeństwem pożaru. Obudowa ta, posiadająca zarówno w kierunku podłużnym, jak i poprzecznym, kształt trapezowaty (tabl. II,6) wykonana jest z belek wiązanych na węgiel i z góry szczelnie nakryta przybitymi, grubymi deskami. W dłuższych jej bokach między pierwszą a drugą belką od dołu wycięte są podłużne otwory, po jednym z każdego boku, którymi dym

wychodzi na strych. Opisane tu ślepe kominy, spotykane w starych domach u Lemków południowych do dnia dzisiejszego (Velka Driečna, Bodružal i in.) po północnej stronie Karpat dotychczas nie były notowane. W analogicznych przypadkach dym na strych odprowadzano drewnianą rurą wpuszczoną do leżącego na powale przewodu w kształcie litery „L”, murowanego z kamieni lub cegieł, gdzie w dolnej wydłużonej części poziomej iskry wygaszały się zanim dym wyszedł pod strzechę.

Układ sprzętów w izbie po obu stronach Karpat jest jeszcze często tradycyjny. Po przekątni, w stosunku do pieca, zbiegają się masywne, nieruchome lub ruchome ławy i stoi stół, obok którego znajduje się od strony izby druga ława bez oparcia o prostych drążkowych nogach. W głębi izby w kącie po tej samej stronie co piec stoi łóżko, zaś czwarty, pozostały kąt przy wejściu z sieni zajmuje półka lub kredens na naczynia względnie drugie łóżko (tabl. II,7). Układ ten ulega już zanikowi i niekiedy występuje w formie jak gdyby szczątkowej, bądź też zastępuje go układ zupełnie inny z dwoma łóżkami, ustawionymi w kątach przy ścianie przeciwległej do wejścia, z ławą między nimi i stołem, stojącym przed ławą naprzeciw okien (tabl. II,8).

We wnętrzach izb na południowej Łemkowszczyźnie mało już jest sprzętów tradycyjnych. Prócz nieruchomych ław przyściennych można tam czasem spotkać ławy do spania tzw. roztihački (Becherov) lub szafarnie (Ulič-Kryvé — tabl. II,9) i prymitywne formy łóżek (tabl. II,10) lub stołeczków bez oparcia z drążkowymi nogami. We wschodniej części południowej Łemkowszczyzny wspominają o używanych tam dawniej stołach skrzyniowatych analogicznych do tych, jakie do dziś spotyka się po stronie polskiej u Lemków z powiatu krośnieńskiego i sanockiego²⁴ (il. 12), których zasięg

obejmuje całe Karpaty wschodnie i południowe (Bojkowszczyzna²⁵, Huculszczyzna²⁶, Siedmiogród²⁷).

Sprzętem tradycyjnym, który dziś jeszcze występuje u Lemków, są skrzynie. Starszą formę stanowią skrzynie typu sarkofagowego, wykonane z drzewa bukowego, o konstrukcji sumikowo-łatkowej, zdobione na powierzchni prostym rytem o motywach geometrycznych (częstym motywem jest tu tzw. gwiazda cyrkłowa). Skrzynie sarkofagowe, spotykane po dzień dzisiejszy u Lemków północnych, po stronie południowej wyszły już z użycia. Zachowała się jednak o nich pamięć i tradycja. Jednym z ich wykonawców był niejaki Michał Rosolan-ka z Vyravy. Późniejsze od wspomnianych były skrzynie z drzewa miękkiego, wiązane na węgielki, pokryte z wierzchu farbą pokostową, niekiedy malowane od frontu w kwieciste wzory. Produkcją skrzyń malowanych zajmowali się głównie stolarze małomiasteczkowi. Po stronie północnej ośrodkami wyrobu skrzyń malowanych dla Łemkowszczyzny był Rymanów, Jaśli-ska, Jasło, Muszyna, po stronie południowej Medzila-borce, Bardiów i dość odległa St. Lubowla (Lubovnia). Niestety w ciągu krótkich badań terenowych nie udało się ustalić typu malatur właściwych dla stolarzy z Medzila-borec i Bardiowa²⁸. Wiadomo jednakże, że kwieciste skrzynie malowane, stanowiące sprzęt reprezentacyjny, wchodzący w skład wiana panny młodej przed I-szą wojną światową, przenikały łatwo przez Karpaty. Stąd np. na Łemkowszczyźnie nadpopradzkiej (Wierchomla Wielka, Wierchomla Mała, Leluchów) znajdowano skrzynie wykonane i zakupione w Starej Lubowli, zaś stolarz Stanisław Marczak z Jaślik jeszcze po II wojnie zaopatrywał w malowane skrzynie Lemków zakarpaccich, czego potwierdzenie znalazłem w wypowiedziach informatorów z Bodružala i Velkej Driečnej. Czasem robili

Il. 13. Kobiety w strojach ludowych. Leluchów, pow. N. Sącz. Il. 14. Ubiory „Wenhrinów”. Dubne, pow. N. Sącz.

13 14

też malowane skrzynie stolarze wiejscy, jak np. niezna-
ny mi z nazwiska stolarz z Radvana, czy Oleksa Dulyna
z Wysowej. Zapewne wyroby tego ostatniego przenikały
do sąsiednich wsi po drugiej stronie granicy (Cigelka).
Do Obručnego chodził przez granicę malować skrzynie
majster z Muszyny (tabl. II,11).

Niewiele da się na razie powiedzieć na temat tra-
dycyjnych form dekoracji wnętrza izby łemkowskiej.
Wiadomo jedynie, że była ona na ogół bardzo skromna.
Ograniczała się do galerii obrazów świętych (oleodruków
o charakterze bizantyjskim), zawieszonych rzędem na
ścianie szczytowej naprzeciw drzwi wejściowych do izby.
Obok tego poważną rolę odgrywały wyroby ceramiczne
(talerze, garnuszki, dzbanki) umieszczone na listwie poni-
żej obrazów. Po południowej stronie Karpat w zachod-
niej części łemkowszczyzny (Obručné, Becherov) w
przerwach między obrazami wieszają po dwa barwnie
malowane fajansowe talerze pionowo jeden pod drugim.
Na łemkowszczyźnie północnej występował (Rychwałd —
obecnie Owczary, pow. Gorlice) zwyczaj naklejania na
ścianie fryzu z małych kolorowych wycinanek.

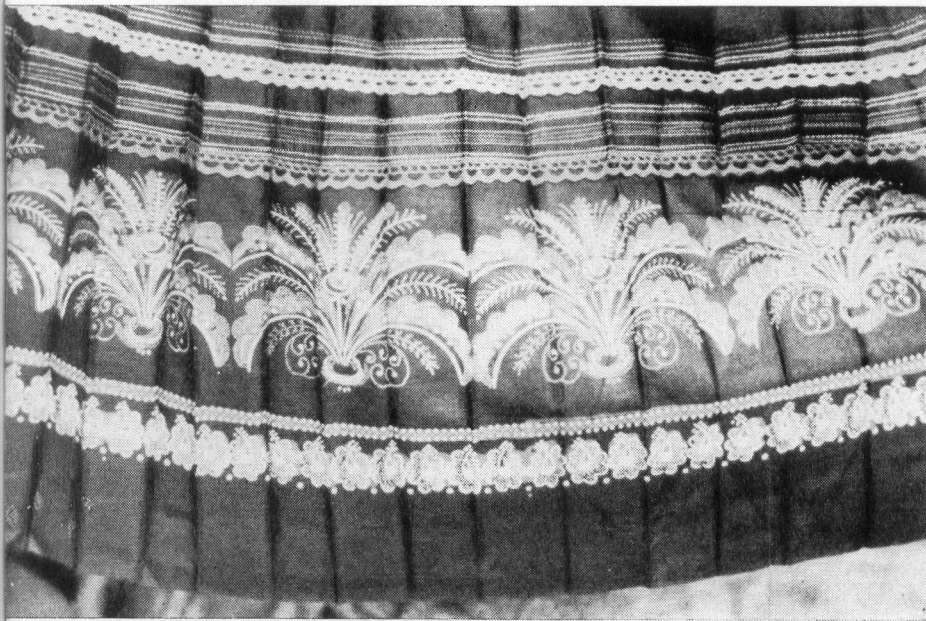
O ile urządzenie wnętrza niewiele dostarczyło nam
materiału do rozważań na temat różnic i podobieństw
zachodzących w kulturze ludowej Łemków, mieszkają-
cych po obu stronach Beskidu, o tyle analiza ubiorów
ludowych otwiera przed nami w tym zakresie znacznie
szersze możliwości. Badania na ten temat nie należą
już dziś do łatwych, gdyż zarówno po jednej, jak i po
drugiej stronie Karpat, strój ludowy zachował się jedy-
nie w mizernych szczątkach, zaś w literaturze etno-

graficznej, zwłaszcza starszej, temat ten poruszany jest
dość ogólnikowo²⁶. Omawiając zagadnienie strojów lu-
dowych na terenie łemkowszczyzny, odnośnie do części
północnej, oparłem się głównie na własnych materiałach
zbieranych w terenie w drugiej połowie okresu między-
wojennego, natomiast materiały dotyczące części połud-
niowej pochodzą częściowo z badań własnych, prowa-
dzonych na Zakarpaciu w latach 1957 i 1964, częściowo
zaś z literatury³⁰, uzupełnionych notatkami z archiwum
Narodopisneho Ustavu SAV w Bratysławie, które zo-
stały mi łaskawie udostępnione do wykorzystania³¹.

W świetle zebranego w ten sposób materiału Łem-
kowszczyzna przedstawia w zakresie ubiorów teren dość
znacznie zróżnicowany, gdzie starszy podkład, wspólny
znaczniejszym obszarom Karpat został w różnym stop-
niu przysłonięty przez wpływy zewnętrzne, głównie zaś
południowo-zachodnie, promieniujące ze wsi słowackich.
Piękne i bogate w swej różnorodności ubiory słowackie
z okolic Starej Lubowli wpłynęły szczególnie silnie na
kształtowanie się stroju kobiecego w kilku wioskach
nadpopradzkich, jak Obručné, Ruská Vola, Čirč, Mały
Lipník (a zapewne i Orlov, Jastrabie, Matysová oraz
Ujak), po polskiej zaś stronie granicy Leluchów i Dubne.
Kobiety nosiły tam koszule z krótkimi do łokcia ręką-
wami, ozdobione przy szyi i mankietach krochmaloną
krezą, gorsety bogato szamerowane na przodzie, spód-
nice (u pań i młodszych mężatek sięgające zaledwie
do kolan) szyte z wzorzystego fabrycznego perkalu lub
drukowanego ręcznie w Starej Lubowli. Młodsze mężat-
ki nosiły sztywno nakrochmalone czepce koronkowe

15

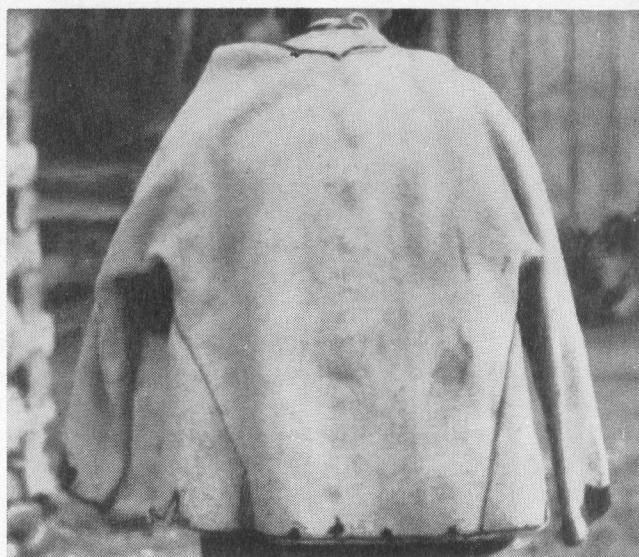
16

Il. 15 Druk ręczny na zapasce. Olechowice, pow. Krosno. Il. 16. Kobieta
łemkowska. Krempana, pow. Krosno. Il. 17. Kobieta łemkowska w pasia-
stej plachcie. Szczawnik, pow. N. Sącz. Il. 18. Hunia męska. Lvov, pow.
Bardiów, Czechosłowacja. Il. 19. Łemko ubrany w hunię. Rychwałd
(obecnie Owczary), pow. Gorlice.

biało-czarne, tworzące charakterystyczną budkę podpartą nad czołem trójkątnym zębem (il. 13). Czepce te robione szydełkiem (na wzór lewockich wykonywanych techniką klockową) noszą po stronie czechosłowackiej nazwę „polskich”, ponieważ jedną z ich wykonawczyń była żona grecko-katolickiego proboszcza z Dubnego³², wsi leżącej na terenie Polski. Zasięg tych czepków na obszarach południowych jest dosyć znaczny. Spotykałem je w słowackiej wsi Lubotinie oraz w ruskim Snakovie, położonym na północny zachód od Bardiowa. W Polsce prócz Leluchowa i Dubnego owe czepce notowałem w okresie międzywojennym w Miliku koło Muszyny. Jednym z charakterystycznych elementów ubioru noszonego przez kobiety wymienionych tu wsi były białe, pięknie zdobione roślinnymi haftami i aplikacjami kożuszki (il. 14), kupowane na targu w Starej Lubowli, oraz płachty samodziałowe lniano-bawełniane, tkane w białoczerwone lub białoczerwono-czarne pasy.

Mniej wyróżniał się tamtejszy ubiór męski. Mężczyźni nosili tam małe słowackie kapelusze o wąskich, pionowo do góry zawiniętych krezach, białe gunie, sięgające do połowy ud z wszytymi po bokach małymi fałdkami (il. 14) oraz białe spodnie wełniane tzw. chołoznie z dwoma przyporami na przodzie. Kierpce zwłaszcza w stroju świątecznym zastępowały kupne trzewiki. Według tradycji w czasach dawniejszych nosili mężczyźni na opisywanym tu terenie tzw. czuhę, tj. płaszcz samodziałowy wełniany z dużym kołnierzem kwadratowym, spadającym na plecy. O ile zebrane w terenie informacje są ściśle (a trudno za to ręczyć, skoro dotyczy

18

zjawiska odległego, znanego informatorom wyłącznie z tradycji), po stronie czechosłowackiej (Obručné) noszono czuhę koloru białego, zaś po polskiej stronie (Dubne) — brązowe. Uzupełnienie ubioru męskiego stanowiły czarne chustki wiązane przez parobków na szyi, oraz „zarukawki”, tj. robione na drutach kolorowe, włóczkowe mankiety.

Znaczne nasilenie elementów zakarpaccich, a ściślej słowacko-spiskich, w strojach występujących w wymie-

17

19

15

20

nionych wyżej wsiach ruskich powodowało, że Lemkowie z okolic Muszyny i Krynicy uważali ich mieszkańców za grupę odrębną, „Wenhrińców” lub „Wenhrińców”³³.

Szereg elementów zaczerpniętych ze strojów słowackich przeniknął w głąb Łemkowszczyzny czy to na północ wzdłuż doliny Popradu czy na wschód wzdłuż południowych stoków Beskidu. Widoczne to jest przede wszystkim w stroju kobiecym, gdzie krótkie do kolan spódnice kobiece, koszule z bufiastymi rękawami sięgającymi do łokci, lniano-bawełniane płachty pasiaste (najczęściej w kolorach białym i czerwonym) występowały do niedawna wzdłuż całej południowej Łemkowszczyzny, łącznie z wioskami położonymi w dorzeczu Laborca (Vyrava, Olšinkov). Na Łemkowszczyznę północną przeciekały jedynie niektóre elementy z południowego Zakarpacia. Należy tu wspomnieć o lniano-bawełnianym pasiaku (Milik, Andrzejówka, Szczawnik – il. 17) i biało-czarnym czepcu spotykanym w okolicy Muszyny, szeroko rozpowszechnionych szczególnie w południowych wsiach Łemkowszczyzny krośnieńskiej, jasielskiej i gorlickiej, płótnach ręcznie drukowanych we wzory (il. 15), produkowanych i kupowanych w Bardowie³⁴, Preszowie i Starej Lubowli (tzw. lubowenskie kabaty, Muszynka), białym kożuchu z rękawami bogato zdobionymi kwiecistymi aplikacjami, kupowanym w Starej Lubowli czy skromniej zdobionym nabywanym w Bardowie. Zakarpackiego pochodzenia były odświętne buty z cholewami (zw. skirni lub ciżmy), noszone zamiast pospolicie używanych „kierpców”, szyte niekiedy z delikatnej skóry w kolorze żółtym lub czerwonym. Poza tym drogą handlową poprzez targi w zakarpackich miastach (Stara Lubowla, Bardów, Svidniak,

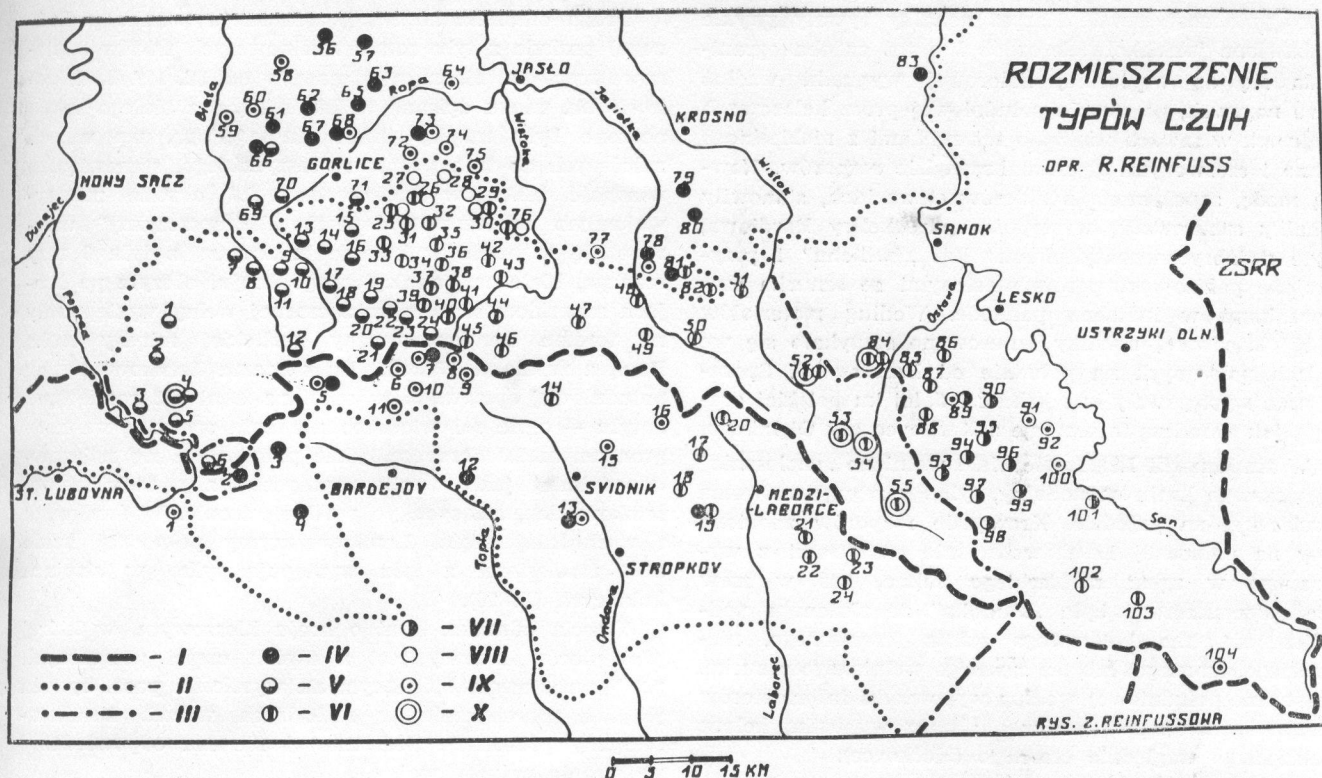
Il. 20. Kobieta w huni z trzema rozcięciami. Daliowa, pow. Sanok. Il. 21. Lemko ubrany w czuhę. Czarne koło Klimkówki, pow. Gorlice. Il. 22. Lemko ubrany w czuhę. Bartne, pow. Gorlice. Il. 23. Bojko ubrany w czuhę (czapiu). Tworylne, pow. Ustrzyki.

Stropkov, Medzilaborce) przedostawały się na tereny Łemkowszczyzny północnej różne wyroby przemysłowe używane w stroju ludowym, jak kolorowe tybety, drukowane chustki na głowę, wzorzyste wstążki itp. Niemniej jednak strój kobiecy po stronie północnej Beskidu zachował swój odrębny charakter. Cechowały go koszule z długimi rękawami ozdobione przy szyi i mankietach zmarszczoną krezą, spódnice sięgające prawie do kostek i zapaski, a w nowszym stroju gorsety aksamitne najczęściej czarne, naszywane błyszczącymi paciorkami i cekinami we wzory o motywach roślinnych. Gorsety tego typu, występujące na terenie całej południowej i środkowej Polski, przeniknęły również i za Karpaty (Becherov), gdzie można je było spotkać w najnowszych ubiorach kobiecych Łemkowszczyzny południowej.

W starym ubiorze kobiecym na północnej Łemkowszczyźnie były białe lniane płachty i obrusy oraz duże białe chusty na głowę, złożone w trójkąt, których jeden koniec zdobiony roślinnym haftem białym lub czerwonym wystawał z tyłu spod gorsetu lub samodziałowej huńki. Chusty takiej, zwanej w Jasielskiem „welyki facelyk” (il. 16) o ile mi wiadomo po południowej stronie Beskidów kobiety łemkowskie nie nosiły.

Strój męski mniej ulegający zmiennym fluktuacjom mody zachował niemal do czasów ostatnich zdecydowaną przewagę elementów starszych. Z domowego płótna szyte były koszule dawniej tak krótkie, że „nie wystarcza aby je pasek przypasał”³⁵, później nieco dłuższe, ale zawsze wpuszczane do spodni. Koszule kroju poncho podłużnego miały kołnierzyk w postaci zwykłej obszywki lub (późniejsze) niski kołnierzyk stojący i wywinięty na zewnątrz. W południowo-wschodniej części pow. gorlickiego i w Jasielskiem noszono koszule z rozcięciami biegnącymi przez plecy. Forma ta, występująca również w zachodniej Bojkowszczyźnie (Prełuki)³⁶ posiada prawdopodobnie na Łemkowszczyźnie odległe tradycje. Po stronie południowej wspomnienia o niej zachowały się wyjątkowo w paru zbadanych miejscowościach (Velka Driečna, Chmelova, Becherov). Z terenów słowackich przeniknęły do niektórych wsi południowo-zachodniej Łemkowszczyzny (Čirč, Becherov, Cigelka, Beloveža) mankiety i obszywki przy szyi zdobione czerwonymi, tkanymi paskami. Wyszycia barwnym haftem krzyżkowym, które ozdabiały odświętne koszule męskie noszone po obu stronach Karpat na wschodniej Łemkowszczyźnie były zjawiskiem stosunkowo nowszym. Starsi informatorzy podkreślają zgodnie, że za ich młodości żadnych wyszyć na męskich koszulach nie było. W niektórych wsiach moda wyszywania koszul haftem krzyżkowym pojawiła się dopiero przed I wojną światową (Olšinkov).

Z płótna szyte były również tzw. nohałky, tj. letnie spodnie o nogawkach zszytych jednym szwem, biegnącym po zewnętrznej stronie nogi, zaopatrzone z przodu w dwa rozcięcia umieszczone po bokach nad pachwiami lub jedno rozcięcie nad prawą pachwiną,

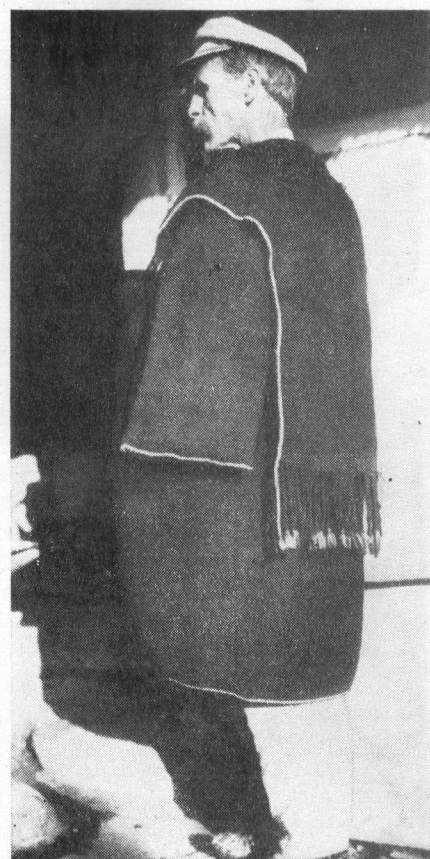
Mapa 3. Rozmieszczenie typów czuh.

Legenda: I — granice państw, II — granice osadnictwa ukraińskiego, III — wschodnia i zachodnia granica Lemkowszczyzny, IV — czuha biała z trokami lub bez, V — X czuhy ciemne lub szare, V — z 3 pasami i trokami, VI — z 1 pasem i trokami przy kołnierzu, VII — bez białych pasów, VIII — z kołnierzem w formie pelerynki IX — czuha ciemna bliżej nieokreślona, X — czuha ciemna z kołnierzem ozdobionym białym pasem z wyszyciem.

Miejscowości w Polsce: 1 Uhryn, 2 Wienchomla Mała, 3 Żegiestów, 4 Szczawnik, 5 Milik, 6 Leluchów, 7 Florynka, 8 Brunary Wyżne, 9 Jaskowa, 10 Klimkówka, 11 Snielnica, 12 Izby, 13 Łosie, 14 Leszczyny, 15 Rychwałd (obecnie Owczary), 16 Nowica, 17 Uście Ruskie (Gorlickie), 18 Kwiatów, 19 Smerekowiec, 20 Skwirtne, 21 Regetów, 22 Ług, 23 Zdynia, 24 Konieczna, 25 Męcina Wielka, 26 Wapienne, 27 Rozdziele, 28 Bednarka, 29 Fólusz, 30 Pielgrzymka, 31 Ropica Ruska (obecnie Górna), 32 Przegonina, 33 Małastów, 34 Pętna, 35 Bartne, 36 Banica, 37 Krywa, 38 Wołowice, 39 Jasienka, 40 Lipna, 41 Czarne,

42 Świerżowa Ruska, 43 Świątkowa Górna, 44 Rozstajne, 45 Radocyna, 46 Grab, 47 Olchowice, 48 Trzciana, 49 Tyława, 50 Daliowa, 51 Wisłoczek, 52 Wisłok Wielki, 53 Komańcza, 54 Prełuki, 55 Smolnik, 56 Olszyny, 57 Olpiny, 58 Rzepiennik Biskupi, 59 Siedliska, 60 Biesna, 61 Luźna, 62 Moszczenica, 63 Binarowa, 64 Bączal Dolny, 65 Kłęczany, 66 Szalowa, 67 Mszanka, 68 Zagorzany, 69 Grodek, 70 Szymbarik, 71 Siary, 72 Lipinki, 73 Wójtowa, 74 Pagorzyna, 75 Cieklin, 76 Brzezowa, 77 Iwla, 78 Lipowica, 79 Miejsce Piastowe, 80 Iwonicz, 81 Lubatówka, 82 Królik Polski, 83 Nozdrzec, 84 Wysoczany, 85 Kulaszne, 86 Łukowe, 87 Serednie Wielkie, 88 Kalnica, 89 Zahoczewie, 90 Żernica Wyżna, 91 Bereźnica Wyżna, 92 Wołkowyja, 93 Rabe, 94 Bystra, 95 Steżnica, 96 Radziejów, 97 Jablonka, 98 Hapkowice, 99 Łopienka, 100 Tenka, 101 Krywe, 102 Wetlina, 103 Berehy Górne, 104 Wołosate.

Miejscowości w Czechosłowacji: 1 Lubotin, 2 Obručné, 3 Snakov, 4 Lvov, 5 Cigelka, 6 Regetovka, 7 Becherov, 8 Ondavka, 9 Varadka, 10 Chmelova, 11 Stebnik, 12 Beloveža, 13 Saryski Stávník, 14 Kečkovce, 15 Ladomirova, 16 Bodružal, 17 Velka Drieňá, 18 Stažkovce, 19 Havaj, 20 Certizne, 21 Sterkovce, 22 Vyrava, 23 Olšinkov, 24 Svetlice.

Po północnej stronie Karpat nohałki bywały zwykle pozbawione jakichkolwiek ozdób lub też ozdoba ograniczała się do wąziutkiej kolorowej wypustki wzdłuż szwu nogawek, po stronie południowej prócz kolorowych wypustek w szwach zdobiono też ząbkami z niebieskiego sukna i czerwonymi cętkami krawędzie rozporów. Nowszą modę, zapożyczoną z ubiorów słowackich, stanowiły nohałki sznurowane, występujące w okolicy Bardiowa, szyte z fabrycznego „drelichu” lub „éwilichu” i przystrojone poniżej przyporów plecionymi ze sznurka szamerunkami w kształcie parzenic. Według materiałów S. Kovačevicovej nohałki sznurowane spotykało się we wsiach położonych na południe od Bardiowa³⁷. Sporadycznie występowały one jednak i dalej ku polskiej granicy, jak świadczą informacje z Kečkovce czy Olšinkova.

W zimie nosili Łemkowie białe wełniane „chołosznie” tego samego kroju co nohałki, tylko z reguły z dwoma rozcięciami na przodzie. Krawędzie rozporów zdobione były na północnej Łemkowszczyźnie obszyciami z wycinanego w ząbki niebieskiego sukna, zaś w szew boczny wpuszczona była „abranka” ze złożonego podwójnie skrawka kolorowego sukna (czerwonego, niebieskiego, czarnego) lub też czarnego wełnianego sznurka. Po stronie południowej według wypowiedzi informatorów noszono „chołosznie” bez ozdób lub z wypustką koloru niebieskiego względnie czarnego (Kečkovce).

Z samodzielnego sukna szyto również męskie kamizelki bez rękawów tzw. lajbyki, druszlaki czy bruszaki sięgające do pasa, zapinane z przodu na potrzeby plecione z wełnianego sznurka. Lajbyki samodzielną noszone były niegdyś zarówno przez mężczyzn, jak i przez kobiety. Na schyłku ubiegłego wieku zostały one wyparte z powszechnego użycia przez lajbyki szyte z sukna fabrycznego niebieskiego, granatowego, czarnego, wyjątkowo nawet czerwonego (Velka Driečna) i zdobione błyszczącymi metalowymi guzikami, wyszyciami czy szamerunkami. Na teren Łemkowszczyzny południowej opisane tu lajbyki przyszły niewątpliwie z terenów słowackich, a następnie przez Karpaty przeniknęły na Łemkowszczyznę północną, gdzie jednak w niektórych okolicach rozwinęły się indywidualnie, stwarzając formy nie spotykane na południu. Przykładem tego są męskie i kobiece niebieskie lajbyki z doliny Oslawy (Komańcza, Łupków, Smolnik i in.) zdobione haftem wykonanym ściąganiem łańcuszkowym o stylizowanych motywach roślinnych, nie mające analogii ani po naszej, ani po południowej stronie Karpat.

Odzież wierzchnią stanowiła tzw. hunia. Była to kurtka z samodzielnego sukna, kroju poncho podłużnego. Na terenie Łemkowszczyzny występują w kroju huni 3 odmiany. Formę najprymitywniejszą i niewątpliwie najstarszą zarazem stanowi hunia, sięgająca nieco poniżej bioder, o kroju poncho podłużnego, posiadająca plecy gładkie, pozbawione jakichkolwiek rozcięć, natomiast z małymi klinowatymi fałdami, wszytymi u dołu między płat pleców a płaty boczne (il. 18). Hunie z takimi fałdkami bocznymi, wolno puszczone lub zaprasowane, względnie nawet zaszytymi mają zasięg daleko wybiegający poza Łemkowszczyznę. Spotykamy je w strojach wschodnio- i środkowosłowackich, u Rusinów spiskich i szlacheckich, u polskich górali spod Pienin (Grywald), na wschodzie zaś u Bojków.

W zachodniej części Łemkowszczyzny północnej opisywany tu krój huni występował w kilku nadgranicznych wioskach (Leluchów, Dubne, Konieczna), natomiast na wschód od górnej Wisłoki stanowił on formę powszechnie używaną.

Druga odmiana huni (również kroju poncho podłużnego) posiada z tyłu zamiast klinowatych fałdów 3 pionowe rozcięcia, biegnące od pasa w dół (il. 19). W 2. połowie ub. wieku opisane tu hunie szyte z białego sukna noszone były między Popradem a Ropą, we wsiach należących do tzw. państwa muszyńskiego, stanowiącego własność biskupów krakowskich. W okresie międzywojennym na terenie dawnej „Biskupszczyzny” ubierano się w hunie w kolorze brązowym, z tyłu 3 razy rozcięte, białe zaś, analogicznego kroju, obszyte po krajach sznurkiem skręconym z czarnej wełny występowały na terenie Łemkowszczyzny gorlickiej między rzeką Ropą a źródłami Wisłoki. Na obszarze Łemkowszczyzny południowej opisywana tu odmiana huni z 3 rozcięciami z tyłu — o ile mi wiadomo nie była znana, poza nadgranicznym Becherovem, gdzie przedostała się najprawdopodobniej jako wynik zapożyczeń z sąsiednich wsi łemkowskich, leżących po polskiej stronie. W środkowej i wschodniej części Łemkowszczyzny północnej hunie z 3 rozcięciami z tyłu występują tylko w strojach kobiecych (il. 20).

Trzecia odmiana huni o kroju kłoszowym, w której płat pleców złożony jest z dwóch części połączonych poziomym szwem biegnącym na wysokości pasa, bywała jedynie sporadycznie w niektórych wsiach Łemkowszczyzny północnej (Bednarka) i nie ma odpowiednika po stronie południowej.

Charakterystycznym elementem stroju wyróżniającym Łemków od sąsiednich grup etnograficznych była „czuha” lub „czuhania” w postaci szerokiego płaszcza o kroju poncho podłużnego, szytego z brązowego lub rzadziej szaropopielatego sukna samodzielnego, noszona zwykle w formie narzuconej na ramiona peleryny, podczas gdy zeszyte dołem rękawy służyły jako kieszenie.

Wincenty Pol w swym podziale górali karpaccich na pomniejszych „rody” starał się nawet wprowadzić dla ruskich mieszkańców Beskidu Niskiego nazwę grupową „Czuchońcy”, urobioną od nazwy tej charakterystycznej części ubioru³⁸. Inni autorzy nie przyjęli tej nazwy, wszyscy jednak zwracają uwagę na czuhę jako ubiór dla Łemków bardzo typowy. Píše o tym J. Gołowackij odnośnie do całego interesującego nas tu obszaru³⁹, I. Kopenicki odnośnie do jej części północnej⁴⁰, zaś H. Biedermann⁴¹ i J. Hodinka⁴² — południowej.

Po stronie północnej czuha występuje w czterech odmianach różniących się od siebie głównie formą kołnierza i znajdującej się na nim dekoracji. Na Łemkowszczyźnie zachodniej (powiat sądecki i znaczna część gorlickiego — mapa 3, V) noszona była czuha z dużym prostokątnym kołnierzem, spadającym do połowy pleców, ozdobionym u dołu trzema białymi tkanymi pasami i szeregiem białych lub brązowych frędzli, plecionych z resztek wełnianej osnowy (il. 21). Podobnie jak kołnierz przybrana była dolna część rękawów. Noszących takie czuhy nazywali sąsiedzi „Torokarami”.

Począwszy od wschodniej części powiatu gorlickiego nosili Łemkowie czuhy o kołnierzu mającym z przodu charakterystyczne wyłogi, przechodzącym z tyłu w prostokątną kapę ozdobioną wzdłuż krawędzi jednym pasem białym oraz szeregiem długich białych frędzli, zwanych żartobliwie „świczkami” (il. 22), co mającym te czuhy zjednało nazwę „Swicaky”. Opisywane tu czuhy z jednym białym pasem sięgały na północnych stokach Karpat po San, na tereny sąsiedniej Bojkowszczyzny (mapa 3, VI). Czuha zwana przez zachodnich Bojków „czapyha”, „czapiw”, „szyroka gunia” występuje tu bądź w formach zapożyczonych z sąsiedniej Łemkowszczyzny, bądź w postaci lokalnej, gdzie kołnierz pozbawiony jest białego

pasa, a zamiast długich, białych świeczek występują krótkie (ok. 15 cm) czarne troki (il. 23, mapa 3, VII).

Na terenie wschodniej Łemkowszczyzny (dolina Oslawy i górnego Wisłoka — mapa 3, X) na białym pasie zdobiącym kołnierz czuhy, wykonywanym przed oddaniem sukna do folowania, wyszywano ciemną nicią wełnianą wzory geometryczne, np. zygzak lub przecinające się wzajemnie dwie linie łamane itp. (il. 23). Podobne zdobiny występowały wyjątkowo też na czuchach z trzema pasami we wsiach Łemkowszczyzny nadpopradzkiej (Milik, pow. Nowy Sącz). Przystrojone wyszyciami kołnierze czuh łemkowskich, zaopatrzone dołem w troki z kręconego sznurka wełnianego przypominają żywo zdobnictwo wełnianych toreb, używanych przez górali spiskich i podhalańskich⁴³.

Czwartą i ostatnią zarazem odmianę czuh, występujących na terenie Łemkowszczyzny północnej, stanowią czuhy posiadające kołnierze w kształcie owalnej pełerynki, spadającej na ramiona i plecy (il. 24), obszytej białym wełnianym sznurkiem, tworzącym co kilkanaście centymetrów małe pętelki zw. pupki. Czuhy z pupkami nosili mieszkańcy kilku wsi łemkowskich w Gorlicach (Rozdziele, Bednarka, Wola Cieklińska — mapa 3, VIII), których z tego powodu nazywano „Pupkarami”.

Opisane tu formy czuh przeniknęły w niektórych okolicach również na terytorium polskiego Pogórza (mapa 3).

Na terenie Łemkowszczyzny południowej, jak wynika z przeprowadzonych przeze mnie badań penetrujących, nie wszystkie z opisanych poprzednio odmian czuh miały swoje odpowiedniki. Nie znaleziono tam nawet w tradycji wspomnień o czuchach z pupkami,

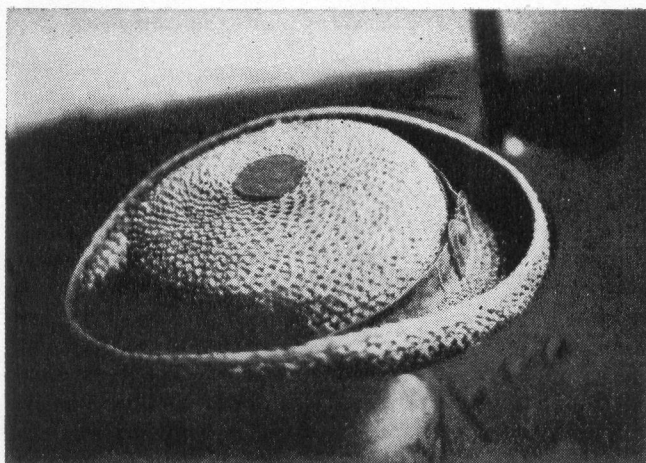
czy czuchach (brązowych) z białym pasem na kołnierzu zdobionym wyszyciami. Występowały tam jedynie dwie odmiany. Jedną z trzema paskami białymi i trokami na kołnierzu i rękawach, którą pamiętali starzy mieszkańcy Becherova i Chmelovej. Drugą odmianę stanowiła czuha z jednym pasem i białymi trokami przy kołnierzu, noszona jeszcze z początkiem bieżącego stulecia w licznych wsiach w okolicy Svidnika i Medzilaborec.

Na ogół zwyczaj noszenia czuh opisanych wyżej zaniknął na Łemkowszczyźnie południowej znacznie wcześniej niż po północnej stronie Karpat. Widoczne to jest szczególnie w części zachodniej Łemkowszczyzny zakarpackiej, gdzie wraz z szeregiem innych elementów stroju pochodzenia słowackiego przyjęła się powszechnie czuha, szyta z białego sukna, przypominająca w kroju i ogólnym wyglądzie pospolitą na terenie Słowacji „halenę”⁴⁴, czy węgierski „szür”⁴⁵. Białą halenę z dużym kwadratowym kołnierzem spadającym na plecy potwierdzają na Słowacji materiały ikonograficzne, sięgające roku 1600⁴⁶. W tej też formie słowacka halena czy węgierski szür zostały zapożyczone przez polskich Pogórzeń, mieszkających u podnóża Beskidu Niskiego, których z obszarami zakarpackimi łączyły od dawna liczne kontakty.

Na terenach ruskich biała słowacka halena przybrała postać nieco odmienną, wyraźnie wskazującą, że mogło tu zajść skrzyżowanie młodszej formy zapożyczonej z południa ze starszą, która w swym wyglądzie i sposobie zdobienia odpowiadała czuchom łemkowskim. Przykładem tego są czuhy z białego sukna występujące dawniej na Spiszu (Osturnia), a także w wioskach ruskich z okolic Bardiowa, posiadające kołnierz lub dolną część

Łemko ubrany w czuhę: Il. 24. Bednarka, pow. Gorlice. Il. 25. Smolnik, pow. Sanok.

Il. 26. Lemkowski kapelusz słomiany. Komańcza, pow. Sannok. Il. 27. „Uhersky kapeluch”. Olchowiec, pow. Krosno.

rękawów zdobione tkanymi pasami w kolorze brązowym oraz rzędem długich na kilkanaście cm troków. Czuhy te miały niekiedy na białych pasach kołnierza lub rękawów wyszywane ciemną wełnianą nitką proste wzory geometryczne (zygzak, skośna kratka itp.).

Opisane tu białe czuhy z ciemniejszymi pasami i trokami na rękawach do tego stopnia wyparły na zachodnich terenach Łemkowszczyzny zakarpackiej starsze czuhy brązowe, że te ostatnie uważane były w Bardiowie za cechę, po której na targu rozpoznawano „Rusnaków” przybyłych z Galicji. Natomiast w okolicy Svidnika białe czuhy nie dotarły do wsi łemkowskich położonych w głębi gór⁴⁷.

Koło Svidnika obok czuhy ciemnej z jednym białym pasem i trokami przy kołnierzu nosili również mężczyźni,

jako ubiór wierzchni, tzw. gubanie szyte z popielatego lub białego włochatego sukna folowanego w zimnej wodzie, lub tkaniny pokrytej na całej powierzchni frędzlami z przewlekanych nitek wełnianych imitujących barani kożuch. Włochate gubanie, mające analogie na Bałkanach i w Siedmiogrodzie, przedostały się na tereny karpackie prawdopodobnie z migracjami wołoskimi⁴⁸. Po stronie południowej guby sięgały niemal po Tatry obejmując również Łemkowszczyznę południową, gdzie występowały jako uroczysty strój ślubny (Becherov, Chmelova, Bodružal, Olšinkov, okolice Havaja). Łemkowie kupowali je na targach w Humennem, Medzilaborcach, Stropkove, Bardiowie, gdyż na miejscu po wsiach nie umiano ich robić. Na Łemkowszczyźnie północnej guby nie były noszone, zdarzały się one natomiast ponoć czasem u polskich Pogórzan z okolic Dukli, gdzie przywozili je furmani wożący towary na drugą stronę Karpat.

Na zakończenie ustępu poświęconego strojom należy jeszcze wspomnieć o ubiorze nóg i nakryciach głowy. Pierwotnie Łemkowie po obu stronach Karpat jako obuwia używali kierzpy zwanych tu „kырpie” lub „bocz-kory”, przywiązane do nogi okręconym rzemykiem lub wełnianą „nawołoką”. Na terenach południowych obok boczkorów rozpowszechniły się od dość dawna buty z cholewami o kroju węgierskim, do których wpuszczano nogawki płóciennych nohałek lub wełnianych cholośni. Po stronie północnej jeszcze w czasach międzywojennych buty z cholewami występowały u Łemków dosyć rzadko.

Jako nakrycia głowy używali Łemkowie czarnych kapeluszy filcowych, zwanych „kapeluch”, „kalap” lub „klepanija”. Posiadały one zaleźnie od mody węższe lub szersze krezy, zawsze o brzegach stromo wywiniętych do góry. Produkowane one były i kupowane po „węgierskiej stronie”, stąd ich nazwy „uherskie kapeluchy” (powszechne), lub „michaloweckie” czyli robione w Michalovcach. Ważnym ośrodkiem produkcji tych kapeluszy był Bardiów, skąd rozwożono je po targach północnej Łemkowszczyzny, do Tylicza, Nieznajowej, Zdyni i innych. W lecie pletli Łemkowie słomiane kapelusze o rozłożystych krezach, jedynie w dolinie Oslawy posiadały one formę naśladującą kapelusze filcowe z niezbyt szeroką, silnie do góry podwiniętą krezą (il. 24). Nakryciem zimowym były czapki baranie o półkulistej główce, zeszycie z czterech płatów, pokrytej najczęściej niebieskim suknem, zaopatrzone w szeroki, przecięty po bokach otok z czarnego baranka, który w czasie mrozów spuszczano na uszy. Czapki te występowały w stroju ludowym na terenach całych Karpat, a także i poza nimi.

Uzupełnieniem stroju męskiego był pas. Na Łemkowszczyźnie noszono pasy szerokie na około 20 cm z podwójnie złożonej skóry, zapinane z przodu na 4 sprzączki. Pasy te zaopatrzone były z boku w obszerną kieszeń, zakrytą półokrągłą klapą. Oprócz opisanych wyżej pasów szerokich zwanych „czeres”, używane były szczególnie w zachodniej części Łemkowszczyzny południowej i północnej pasy pojedyncze, szerokie na 5–7 cm, długie na blisko 2 m, zdobione czasem mosiężnymi kapslami lub guzikami. Wolny koniec spuszczano z tyłu wzdłuż pośladków i zatykano za pas z boku po stronie przeciwnej.

Z przedstawionego tu w sposób szkicowy opisu strojów ludowych wynika jasno, że Łemkowszczyzna północna i południowa stanowiły pierwotnie obszar dosyć jednolity. Szereg starszych elementów stroju był wspólny Łemkom mieszkającym po obu stronach Karpat. Przykładów w tym zakresie dostarcza szczególnie ubiór męski, w którym wymienić należy czapkę zimową, czuhę brązową czy popielatą, białe lub brązowe hunie

z prostymi nie rozcinanymi plecami, nohałki, chołostnie, szerokie pasy.

Późniejsze zróżnicowanie ubiorów Łemków północnych i południowych było w dużym stopniu wynikiem oddziaływania wpływów słowackich na ubiory Łemków zakarpaccich. Widoczne to jest przede wszystkim w stroju kobiecym, który bardzo silnie został tymi elementami przesycony. Koszule z krótkimi bufiastymi rękawami, spódnice zeszywane ze stanikiem, pasiaste płachty, sznurowane płócienne spodnie mężczyzn, białe czuhy — to elementy, które wyraźnie odróżniają w stroju Łemkowszczyzny południową od północnej. Niektóre elementy zakarpaccie przejęte przez Łemków południowych od Słowaków przedostały się i na Łemkowszczyznę północną, wpływając wyraźnie na ogólny charakter ubioru łemkowskiego. Wspomnieć tu należy o „węgierskich” kapełuszach filcowych, kolorowych lajbikach zdobionych mosiężnymi guzikami, czy drukowanych ręcznie płótnach, używanych na spódnice kobiece. Szereg elementów pochodzenia zakarpacciego objął tylko wąski pas wsi pogranicznych. Pomijam tu już ubiory Wengrinów z Leluchowa i Dubnego, które w swym charakterze całkowicie odbiegają od noszonych na Łemkowszczyźnie północnej, wspomnę natomiast o takich szczegółach, jak biało-czarne czepce koronkowe i płachty pasiaste, trafiające się czasem we wsiach nadpopradzkich z okolic Muszyny, dalej o barwnych chustkach na szyję i „zarukawkach” noszonych przez mężczyzn w nadgranicznych wioskach powiatu sądeckiego, kożuchach ozdobnych kobiecych, robionych przez kożuszników z miast zakarpaccich.

Pewne odrębności stroju Łemków północnych mogą być wynikiem sąsiedztwa z polskimi Pogórzanami. Wpływom tym przypisać należy zapewne zwyczaj noszenia przez kobiety tutejsze długich spódnic i aksamitnych gorsetów przystrojonych roślinnym haftem z koralików i cekinów, w męskim zaś występująca wyjątkowo w niektórych wsiach pogranicznych tradycja noszenia dłuższych koszul wypuszczonych na wierzch spodni (Rychwałd, Łosie). Prócz tego jednak północna Łemkowszczyzna posiada w stroju cechy własne, odrębne od Łemkowszczyzny zakarpacciej. Trzeba tu wymienić hunie z trzema rozcięciami z tyłu, noszone przez mężczyzn w powiecie sądeckim i gorlickim, a przez kobiety w jasielskim, krośnieńskim i sanockim, czy o bogatym i oryginalnym zdobnictwie niebieskich kamizelek (lajbików), występujących w stroju kobiecym i męskim Łemków z doliny Oslawy.

Podsumowując wyniki przeprowadzonej tu analizy kilku wybranych dziedzin kultury materialnej należy stwierdzić, że obok niewątpliwie wspólnego podłoża kulturowego widocznego w szeregu starszych elementów, posiadających dziś charakter reliktowy (prymitywne formy budownictwa, niektóre części składowe ubioru) zachodzą tu również istotne różnice. Spowodowane są one odmiennymi warunkami rozwoju historycznego, a w szczególności przynależnością do dwu różnych organizmów politycznych, co z kolei każda z rozdzielonych przez Karpaty części ustawiało w innym kręgu stosunków społecznych, gospodarczych i kulturowych.

Południowa Łemkowszczyzna, która w granicach dawnego państwa węgierskiego stanowiła jedną z najuboższych i najbardziej pod względem gospodarczym zacyfowanych krain, nie zdradzała wyraźniejszej aktywności w rozwoju swej własnej kultury tradycyjnej. Utrzymywała się ona bez istotnych zmian w swej dawnej postaci, co obserwujemy w prymitywnych na ogół formach bu-

downictwa, urządzenia wnętrza i niektórych elementach miejscowego stroju, bądź ustępowała pod naporem bardziej atrakcyjnej kultury ludu słowackiego, która w wyobrażeniach górali ruskich reprezentowała poziom odpowiadający wyższemu standartowi lepiej pod względem gospodarczym prosperujących wsi rolniczych. Stąd widoczna u Łemków południowych chęć naśladownictwa sąsiadów słowackich, odbijająca się najsilniej w stroju oraz w nowszym budownictwie. W stosunku do Łemkowszczyzny północnej Łemkowie południowi odegrali do I wojny światowej ważną rolę w transmitowaniu za Karpaty szeregu elementów pochodzenia słowackiego (przede wszystkim w dziedzinie ubiorów).

Na Łemkowszczyźnie północnej sytuacja kształtowała się w sposób odmienny. Wpływy słowackie, mimo ożywionych do I wojny światowej kontaktów z południem, przenikały tu w znacznie mniejszym nasileniu nie działając paraliżująco na rozwój kultury miejscowej, zaś pewna izolacja widoczna w stosunkach z ludnością polską również nie sprzyjała intensywniejszemu oddziaływaniu sąsiedniego Pogórza. Stwarzało to dogodniejsze warunki dla kontynuowania i rozwijania własnych zasobów kulturowych, skutkiem czego północna Łemkowszczyzna wykazuje w tym zakresie znacznie więcej dynamiki i oryginalności od Łemkowszczyzny zakarpacciej. Widoczne to jest zarówno w dziedzinie budownictwa, które odznacza się większą niż na południu różnorodnością form rozplanowania i bogatszym zdobnictwem, jak również w zakresie stroju, mającym szereg odmian lokalnych, nie znajdujących analogii po stronie południowej. Mimo że kultura ludowa Łemkowszczyzny północnej rozwijała się w sposób bardziej samodzielny, uzyskując szereg oryginalnych osiągnięć, oddziaływanie jej na Łemków południowych było bardzo ograniczone tak w sensie ilościowym, jak i terytorialnym. Poza paroma przykładami z zakresu budownictwa (domy z półtraktową częścią mieszkalną), a może i stroju (czuhy z trzema pasami w Becherowie i Chmelowie) z terenów północnej Łemkowszczyzny nie przedostało się tam prawie nic. Szczególnie uderzające jest to w rejonie przełęczy Łupkowskiej, gdzie z bogatej w zdobnictwo doliny Oslawy ani jeden element nie został przejęty przez południowych sąsiadów.

Łemkowie zza Karpat kontaktowali się z terenami po drugiej stronie gór położonymi. Chodzili na nasze tereny na targi i odpusty, kupowali po naszej stronie drewno budulcowe, wełnę na ubrania, konie, sprowadzali od nas cieśli, korzystali z tartaków, ale nie przejmowali od Łemków północnych wzorów kulturowych i to nawet wówczas gdy obiektywnie rzecz biorąc zasługiwały na to, aby nimi zainteresowali się pobratymcy z południa.

Przyczyny tego stanu rzeczy mogą być oczywiście różne, wydaje się jednak, że najważniejszą z nich był fakt, że Łemkowie północni nie posiadali u swych południowych sąsiadów dostatecznego autorytetu, aby ich kultura mogła być traktowana jako wzór do naśladowania. Łemkowie po obu stronach Karpat wiedli równie nędzny żywot. Jednych i drugich wypędzała bieda z gór na sezonowe prace rolne i to właśnie na „dolny kraj”, na Słowację i Węgry, które w oczach szukających chleba górali stawały się symbolem nie tylko dobrobytu, ale i wysokiej kultury, ze wszech miar godnej naśladowania. Upodobnienie się w mowie czy ubiorze do słowackiego chłopca miało w oczach ubogiego „Rusnaka” cechy społecznego awansu, natomiast zupełnie pozbawione tego rodzaju atrakcji byłoby przejmowanie wzorów od Łemków północnych.

- ¹ A. Fischer, *Rusini. Zarys etnografii Rusi*, Lwów-Warszawa-Kraków 1928, s. 7.
- ² *Narody evropejskoj časti SSSR*, t. 1, Moskwa 1964, s. 592.
- ³ R. Reinfuss, *Etnograficzne granice Lemkowszczyzny*, „Ziemia”, 1936, nr 10–11.
- ⁴ Z. Stieber, *Wschodnia granica Lemków*, „Sprawozdania PAU”, t. XL, 1935, nr 8, s. 246.
- ⁵ R. Reinfuss, *Lemkowie jako grupa etnograficzna*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. VII, 1948, s. 77–210.
- ⁶ D. Zubrzycki, *Granice między polskim a ruskim narodem w Galicji*, Lwów 1849.
- ⁷ J. Husek, *Narodopisna hranica mezi Slovaky a Karpatorusy*, Bratislava 1925; Z. Stieber, *Skład etniczny Słowacji*, „Sprawy Narodowościowe” 1937, nr 6; J. Reychman, *Pogranicze etniczne słowacko-ruskie*, „Sprawy Narodowościowe”, 1939, nr 6.
- ⁸ Por. mapa Lemkowszczyzny, wydana w okresie międzywojennym w Filadelfii, mapa etnograficzna Węgier według danych z 1773 r., oprac. przez A. Petrova (*Narodopisna mapa Uher podle uredniho lexiconu osad z r. 1773*, Praha 1924), mapa językowa wschodniej Słowacji B. Zaborskiego („Sprawy Narodowościowe”, 1939, nr 6) czy zasięg terytorium Lemkowszczyzny w Z. Stieberta *Atlasie językowym dawnej Lemkowszczyzny*, Łódź 1956–1964.
- ⁹ J. Reychman, op. cit., s. 592.
- ¹⁰ R. Reinfuss, *Układy rolne i kształty wsi [w:] Nad rzeką Ropą. Zarys kultury ludowej powiatu gorlickiego*, Kraków 1965, s. 14–24; R. Reinfuss, *Z etnografii powiatu jasielskiego [w:] Studia z dziejów Jasła i powiatu jasielskiego*, Kraków 1964, s. 600.
- ¹¹ R. Reinfuss, *Hodowla i pasterstwo na Lemkowszczyźnie [w:] Nad rzeką Ropą. Zarys kultury ludowej powiatu gorlickiego*, wyd. cyt., s. 109 i nast.
- ¹² Geograficzny zasięg „caryny” i „tołoki” wymaga gruntowniejszego zbadania. Wiemy, że występują one na terenie Bojkowszczyzny i Lemkowszczyzny. Na terenach polskich, o ile mi wiadomo, nazwa caryna nie jest używana, ale samo zjawisko zamiennego używania terenów pastwiskowych na paszę i łąki sianokośne występuje.
- ¹³ J. Czajkowski, *Chałupa wiejska na terenie Beskidu Niskiego i przyległego Pogórza od pocz. XIX stulecia po dzień dzisiejszy* (praca doktorska w maszynopisie).
- ¹⁴ Trudno na tym miejscu omawiać szerzej różnorodną i ciekawie układającą się terminologię, dotyczącą elementów konstrukcyjnych chałupy. Szkoda, że nie znajdujemy tego również w *Atlasie językowym dawnej Lemkowszczyzny* Z. Stieberta (wyd. cyt.).
- ¹⁵ R. Reinfuss, *Budownictwo ludowe na zachodniej Lemkowszczyźnie*, „Lud”, t. XXXIII, s. 105, tabl. IV, rys. 1a, 1b, mapa 2.
- ¹⁶ R. Reinfuss, *Malowane zreby chałup wiejskich*, „Pol. Szt. Lud.”, R. III, 1949, s. 203; tenże, *Sztuka ludowa Lemkowszczyzny*, „Pol. Szt. Lud.”, R. XVI, 1962, s. 14.
- ¹⁷ D. Tylkowa, *Drewniane spichrze beczkowato sklepione w południowej Sądecczyźnie*, „Etnografia Polska”, t. VI, Wrocław 1962, s. 338 i nast.
- ¹⁸ J. Bohdanowicz, *Spichrze na tle innych pomieszczeń do przechowywania ziarna w gospodarstwach chłopskich w Polsce na przełomie XIX i XX w.*, „Lud”, t. XLVII, 1962, s. 306–314; *Polski atlas etnograficzny*, z. 1, Warszawa 1964, mapa 47.
- ¹⁹ V. Sičynskij w pracy *Drevene stavby v karpatske oblasti* (Praga 1940) publikuje mapę rozmieszczenia podstawowych typów cerkwi, występujących w obrębie ruskich Karpat. Niestety, klasyfikacja form architektonicznych przez autora jest tak dowolna, że w rezultacie obraz przedstawiony na mapie zupełnie nie odpowiada rzeczywistości.
- ²⁰ B. N. Vavrousek, Z. Wirth, *Kostel na dedinie a v mestečku*, Praga 1929, il. 182, 183.
- ²¹ Tamże, il. 196, 201–203, 224.
- ²² Najdalej w kierunku wschodnim wysuniętą cerkwią typu lemковского po południowej stronie Karpat jest cerkiew we wsi Kanora, leżącej na południku Sambora, czyli o równe 100 km dalej niż po stronie północnej (Lipowiec koło Jaślisk). P. I. Makuśenko, A. Petrova, *Narodnaja architektura Zakarpattja*, Kijów 1956, s. 109.
- ²³ W zachodniej części południowej Lemkowszczyzny (Obručne i in.) zdarzają się wypadki (nie notowane po

stronie północnej), że piec chlebowy i używany do gotowania mają wyloty paleniskowe i płyty do gotowania umieszczone w sieni. Dym i parę znad płyty zbiera lejowata kapa, która wyprowadza je bezpośrednio pod kalenicę, gdzie wycięty jest otwór nakryty oddzielnym dwuspadowym daszkiem.

W nadgranicznych wioskach z okolic Bardiowa formy pieców podobne są do występujących w okolicy Krynicy. Podobieństwa tłumaczą się tym, że jeszcze w okresie międzywojennym piece w Obručnem czy Ruskiej Voli budował niejaki Sekerka, przychodzący tu przez granicę z Leluchowa.

²⁴ R. Reinfuss, *Meblarstwo ludowe w województwie rzeszowskim. Katalog wystawy mebli ludowych woj. rzeszowskiego*, Rzeszów 1961, s. 21, il. 6d.

²⁵ Tenże, *Ze studiów nad kulturą materialną Bojków*, „Rocznik Ziemi Górskich”, 1939, s. 10, tabl. I, il. 8.

²⁶ W. Szuchiewicz, *Huculszczyna*, t. 1, Lwów 1902, s. 121, il. 44.

²⁷ R. Karutz, A. Kraemer, *Atlas der Völkerkunde*, Stuttgart 1925, s. 85, il. 13, 14.

²⁸ W czasie prowadzonych badań udało się stwierdzić jedynie tyle, że w Bardiowie skrzynie, czyli „lady” malowane w kwiaty (różę i tulipany) wyrabiał niejaki Pszeniczka. Nie znalazłem jednak w terenie skrzyni jego roboty.

²⁹ A. Hodinka, *Die Ruthenen [w:] Die österr. u. ung. Monarchie in Wort und Bild*, t. 5, cz. 2, Wiedeń, Ja. Gołowackij, *O narodnoj odeździe i ubranstwie Rusinów ili russkich w Galicijie i severno-vostočnoj Vengrii*, S. Petersburg 1877; H. Biedermann, *Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte*, Innsbruck 1862; J. Kopernicki, *O góralach ruskich w Galicji*, „Spraw. Komisji Antropol. Akad. Umiej.”, Kraków 1889, t. XIII; S. Udziela, *Ziemia lemowska przed półwieczem*, Lwów 1934.

³⁰ J. Koma, *Uvod do študia ludoveho odevu na Vychodnom Slovensku*, „Nove Obzory”, t. 1, 1963.

³¹ Były to notatki terenowe p. Viery Nasalovej i p. Soni Kovačevićovej zebrane w okolicach Bardiowa.

³² E. Markova, *Slovenske čypky*, Bratislava 1962, s. 174, przyp. 259.

³³ R. Reinfuss, *Lemkowie jako grupa etnograficzna*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. VII, 1948, s. 100.

³⁴ Bardiów i Preszów były ważnymi ośrodkami wyrobu ludowych druków na płótnie. Przedostawały się one na północną Lemkowszczyznę, szczególnie do powiatów: jasielskiego i krośnieńskiego. Dokładniejszej ich proveniencji nie można na razie ustalić, gdyż w podstawowym opracowaniu J. Wydry (*Ludowa modrota na Slovensku*, Bratislava 1954) brak jest jakichkolwiek przykładów wzorów ze wspomnianych wyżej ośrodków.

³⁵ S. Udziela, op. cit., s. 22.

³⁶ J. Falkowski, B. Pasznyi, *Na pograniczu lem-kowsko-bojkowskim*, Lwów 1935, s. 49 i il. 12.

³⁷ S. Kovačevićova: notatki terenowe w archiwum Slov. Akad. Ved w Bratysławie.

³⁸ W. Pol, *Rzut oka na północne stoki Karpat [w:] Dzieła W. Pola wierszem i prozą*, t. 6, Lwów 1877, s. 109.

W nieukończonych pracy, poświęconej mieszkańcom Beskidu Niskiego, przechowywanej w rękopisie w archiwum Muzeum Tatrzańskie w Zakopanem, nazywa Pol Lemków – Czuchonkami.

³⁹ Ja. Gołowackij, op. cit.

⁴⁰ I. Kopernicki, op. cit., s. 8.

⁴¹ H. Biedermann, op. cit.

⁴² A. Hodinka, op. cit.

⁴³ R. Reinfuss, *Wełniane torby góralskie*, „Pol. Szt. Lud.”, R. III, 1949, nr 3–4, s. 112 i nast.

⁴⁴ J. Patkova, *Ludovy odev v okoli Trnavy*, Bratislava 1957, s. 112, 113.

⁴⁵ I. Manninen, *Die finnisch-ugrischen Völker*, Leipzig 1932, s. 374.

⁴⁶ J. Markov, *Slovensky ludovy odev v minulosti*, Bratislava 1955, il. 2.

⁴⁷ Biała czuha z trokami, przechowywana w Muzeum Kultury Ukraińskiej w Svidniku, mająca pochodzić z Velkej Driečnej, w istocie stamtąd nie pochodzi, gdyż interpelowani o to starzy informatorzy stanowczo zaprzeczali, aby tam kiedykolwiek białe czuhy były noszone.

⁴⁸ E. Markova, *Vyroba gub na Slovensku*, „Slovensky Narodopis”, 1964, nr 1, s. 75.